

А

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ҲУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Таҳрир ҳайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ

2010/1

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Таҳририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz

Веб-сайт: www.til.sk.uz

MUNDARIJA

Muammolar, vazifalar, yechimlar

Раъно ТОЛИПОВА. Она тилини ўқитиш муаммолари	3
---	---

Metodika

Zilola O'ROQOVA. Maskan otlarining badiiy matnlarda qo'llanilishi.....	13
Ma'rifat RAJABOVA. 9-sinfda Cho'lponning «Kecha va kunduz» asarini o'rganish.....	22

Adabiyotshunoslik

Муборак АТАНИЯЗОВА. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари хусусида.....	29
--	----

Adabiy taqvim

Исломжон ЁҚУБОВ. Ойбек кашф этган «Навоий»	32
Улуғбек ДОЛИМОВ. Муҳаммадшариф Сўфизода	38
Жамила ЙЎЛДОШЕВА, Муҳайё ИСМОИЛОВА. Ночор туйғуларни кўркам ифодалаган ёзувчи	47

Maktab sahnasi uchun

Моҳин ОМАРОВА. Дунёни қалам билан олган шоир.....	58
Муяссар ШОМИРЗАЕВА. Шоҳ ва шоир	69

Chet tilini o'qitish masalalari

Абдураҳим НОСИРОВ. Француз тилини ўқитишда провербиал фразеологизмлардан фойдаланиш	79
--	----

Nutqshunoslik

Ўткир ИСЛОМОВ. Кайковус нутқ услуби ва одоби ҳақида	88
--	----

MUAMMOLAR, VAZIFALAR, YECHIMLAR

Она тилини ўқитиш муаммолари

Кириб келган янги йилнинг Президентимиз томонидан «Баркамол авлод йили» деб эълон қилиниши тил таълими билан боғлиқ бўлган ҳар бир мутахассис зиммасига катта масъулият юклайди. Бу эса ўтган 2009 йилда қилинган ишларга танқидий назар билан қараб, камчиликларни аниқлаб, бу йилги режаларни қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Таълим ва тарбия билан боғлиқ соҳаларнинг асосийси тил соҳасидир, чунки тил нафақат билим соҳаларидан бири, балки бошқа соҳалар бўйича ҳам билим олиш ва билим бериш воситасидир.

Тил таълими уч босқичдан иборат: 1) тил ҳақида билим бериш; 2) бу билимлар асосида нутқий малака шакллантириш; 3) ҳосил бўлган малакани кўникмага айлантириш. Нутқий малаканинг асосини хотирада сақланувчи сўз бойлиги ташкил этади. Боланинг бир ёшдан – 4–5 ёшгача бўлган даврида хотирасида сўз, ибора, жумлалар ва тайёр матнлар кесимида муайян нутқий материал жамланади. Бу материал муайян образ ёки вазият билан боғлиқ ҳолда хотирага кириб, ўша образ ёки вазият билан боғлиқ равишда бола нутқида автоматик намоён бўлади. Мактабгача ёшдаги ва бошланғич синф ўқувчиларида она тилидаги асосий сўз захираси шаклланиб бўлади, шунинг билан бирга бу ёшдаги болаларда иккинчи тилда ҳам луғат бойлигини ошириш, нутқий кўникмани шакллантириш имконияти кенгроқ бўлади. Шунинг учун иккинчи тил муҳитига туш-

ган ёш болалар бу тилда мулоқот қилишни катталарга қараганда тезроқ ўрганадилар. Иккинчи тилдаги мазкур кўникмалар ҳали тил ҳақидаги назарий билимга эга бўлмаган, жумладан, грамматик қоидаларга асосланмаган ҳолда шаклланади.

Шунинг учун ҳам жаҳон методикасида иккинчи тилга ўргатиш бошланғич синфларда расмлар ва ўйинчоқлар асосида шеър ва ашулаларни ёдлатиш орқали оғзаки, ўйин тарзида олиб борилади. Бизнинг шароитимизда бошқа миллат вакиллари болаларига ўзбек тилини давлат тили сифатида ўргатишда ҳам асосан жаҳондаги шу тамойил сақланади. Шу билан бирга 2-синфданок ўқувчиларда нутқий фаолиятнинг тўртала тури (эшитилган нутқни тушуниш, ўқиш, гапириш, ёзиш) бўйича бир йўла кўникмалар ҳосил қилиш кўзда тутилгани туфайли тил ўргатиш нафақат оғзаки, балки лотин алифбосига асосланган ёзма шаклда ҳам амалга оширилади. Бола хотирасида тўпланадиган нутқий материал муайян грамматик шаклда бўлиши кўзда тутилган. Аммо бу шакллар ўқувчиларга фақат амалиёт билан боғлиқ материал орқали тақдим этилади ва уларнинг хотирасига киритилади. Масалан, *Менинг китобим, чиройли китоб, китобнинг биринчи бети, 1-машқ* каби нутқий қурилмалар шулар жумласидандир.

Бошланғич синфларда она тилини ўқитишда ҳам ана шу йўлдан борган, яъни асосий эътиборни нутқий машқларга қаратиб, тил ҳақидаги назарий материал билан ўқувчиларни 4–5-синфлардан бошлаб таништирган маъқул. Шунда ҳам соф грамматик машқларга қараганда нутқий машқларнинг салмоғи кўпроқ бўлиши керак, чунки бундан 13 йил аввал қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да тил таълими олдига қўйилган асосий

вазифа ўқувчиларда фикрлаш ва ўз фикрини сода, раво ва саводли қилиб ифодалай олиш кўникмасини шакллантириш эканлиги таъкидлаб ўтилган.

Бу вазифани бажариш учун ўқувчиларга нафақат лисоний (грамматик) билимларни бериш, балки уларда бу билимларни онгли равишда қўллаган ҳолда мазмунни ифодалаш бўйича малака ҳосил қилиш лозим. Қисқа қилиб айтганда, асосий мақсад грамматик билим бериш эмас, у ёки бу фикрни ифодалаш йўл-йўриқларини ўргатиб, нутқий малака ҳосил қилишдан иборат. Бундай малака ҳосил бўлганидан сўнг муайян тизимда оғзаки ёки ёзма равишда машқ қилдириш орқали бу малака автоматлашиб, керакли кўникмаларга айланади.

Афсуски, тил ўқитишнинг анъанавий услубиятида асосий мақсад ўқувчиларга грамматик билим бериш эди. Шунинг учун дастур ва дарсликлар мавзулари ҳам грамматик тизимдан келиб чиқиб лисоний (масалан, от, сифат, феъл ёки эга, кесим, иккинчи даражали бўлақлар, сода гап, қўшма гап кабилар) категориялар сифатида номланган. Мазмунни ифодалашга эса ана шу билимлардан келиб чиқиб ўтилган. Нутқий мазмунни грамматик шаклга боғлаш иккинчи даражали масала бўлиб қолган.

Ваҳоланки, ёшларни баркамол авлод қилиб етиштиришда, уларда талаб даражасидаги нутқий кўникмаларни ҳосил қилиш асосий вазифалардан биридир. Нутқий кўникмаларни ҳосил қилишда нафақат грамматик билимлар, балки соф нутқий билимларни ҳам эгаллаш зарур, чунки ўқувчилар грамматик билимлар ёрдамида тўғри жумлалар тузишни ўрганса, нутқий билимлар орқали сўз танлаш, сўзларни ўз жойида маълум ифода воситалари сифатида қўллаб, мазмунни мақсадга мувофиқ ифодалашга ўрганадилар. Жумладан, ўзбек тили ниҳоятда

ифода воситаларига бой тилдир. Унда бир фикрни турли грамматик воситалар билан, турли усулда, турли маънавий бўёқда турли лексик бирликларни қўллаган ҳолда ифодалаш мумкин. Бунда ҳар бир восита ва шакл танлашда нутқнинг кимга қаратилганлиги, қандай вазиятда, қандай мақсадда ифодаланганидан келиб чиқилади.

Масалан, вазни меъёрдан ортиқ киши ҳақида гапирганда *дўмбоққина, дўмбоқ, тўладан келган, тўла, семиз, бақалоқ* каби сифатларни қўллаш мумкин. Бундаги сўзлар тизими ижобийдан бошлаб, аста-секин салбий маъносига қараб кетган.

Ҳар бир сўзнинг танланишига кўра сўзловчининг фикри объекти бўлган кишига муносабати намоён бўлади.

Тилимиз, шунингдек, турғун сўз бирикмалари ва ибораларга ниҳоятда бой. Баъзи иборалар таркибида қўлланадиган сўзлар ибора таркибига кирган сўзнинг мазмунига умуман тўғри келмаслиги мумкин. Масалан: «Оёғингни қўлингга олиб югур» ёки «Миянгни қоқиб, қўлингга беради» ибораларидаги сўзларнинг мазмуни ибора мазмунига умуман тескардир.

Шу билан бирга бир грамматик восита, жумладан қўшимча, юклама, кўмакчи ёки ёрдамчи сўз турли маъноларни ифодалаш мумкин. Масалан, грамматик билим берилганда *-лар* қўшимчаси кўплик маъносида қўлланиши ўргатилади. Аммо бу қўшимча турли нутқий вазиятларда ушбу маънолар билан бир қаторда сўзга тахмин (*соат беш-олтилар*), менсимаслик (*Ўтирасанлар дедимми, ўтирасанлар*), кесатиш (*Кечирадилар, билмай гапириб қўйибмиз, сизга ўхшаб гапга устамасмиз-да*) каби маъноларни ифодалаш мумкин. *Ёз, ёзиб бормоқ, ёзиб чиқмоқ, ёзиб олмоқ* каби қўшма феъллардаги ёрдамчи феълнинг кўчма маънода қўлланиши ҳам нутқий вазият-

га боғлиқ. Умуман, сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши грамматик эмас, соф нутқий ҳодисадир ва шакл ҳақида билимни эмас, балки нутқий билимни талаб қилади.

Бўлажак мутахассис қайси соҳани танламасин, меҳнат фаолиятида оғзаки ёки ёзма мулоқотга кириш, баҳс-мунозарада иштирок этиш, фаолияти билан боғлиқ бўлган масала юзасидан ўз муносабатини билдира олиш, ўз нуқтаи назарини асослаб бериш ва ҳимоя қила олиш каби нутқий кўникмаларга эга бўлиши керак.

Бундай кўникмаларни шакллантириш учун умумтаълим мактаблардаёқ аввал диалог (бир ҳамсуҳбат билан) ёки полилог (бир неча киши билан) мулоқот қилишда луқмалар турлари ва уларнинг ҳар бирида қўлланадиган лисоний воситалар ҳақида билим бериш ҳамда мазкур билимларни қўллаган ҳолда турли хил луқмаларни мақсадга мувофиқ ва нутқий вазиятга мос равишда қўллаш бўйича кўникма ҳосил қилиш керак.

Масалан, луқмалар турлича бўлиши мумкин:

– саволга тўла, батафсил, асосланган ёки қисқа ва аниқ, қисқа ва ноаниқ, умумий жавоблар;

– саволни аниқлаштириш мақсадида қарши савол билан муножаат этиш;

– билдирилган фикрни маъқуллаш, фикрга ижобий муносабат билдириш;

– фикрга тўла ёки қисман, кескин ёки юмшоқ тарзда турлича оҳангда эътироз билдириш;

– билдирилган фикрга қўшимча қилиш, таклиф киритиш;

– илтимос қилиш ёки буйруқ беришнинг турли шакллари;

– суҳбатга якун яшаш, хулоса қилишнинг турли шакллари.

Бундай нутқий кўникмаларни шакллантириш учун

Ўрта синфлардан бошлаб турли мақсад ва турли вазиятларга мос равишда фикр ифодалашда ўқувчиларни, биринчидан, турли услубга хос сўзларнинг бошқа сўзлар билан бирикиши хусусияти (валентлик)ни кўзда тутган ҳолда қўллашга ўргатиш лозим. Масалан, аслида бир маънони ифодаловчи *келди* ва *ташриф буюрди* синонимик феълларни қўллашда *акам* ва *чет эллик меҳмонларга* нисбатан бирикма тарзида *акам келди* (*ташриф буюрди эмас*) ҳамда *чет эллик меҳмонлар ташриф буюрди* деб тузилса тўғри бўлади.

Юқорида тилга олинган нутқий кўникмалар фикрни диалогик ёки монологик матн элементлари таркибий қисми бўлган бир ёки бир неча жумла шаклида ифода этиш учун зарур бўлган кўникмалардир.

Умумтаълим мактабларнинг юқори синфларида фикрни матн тарзида ифодалаш бўйича кўникмаларни шакллантириш учун зарур бўлган грамматик воситалар ҳақида билим бериш ва бу билимларни қўллаш малакалари ҳосил бўлишига хизмат қилувчи машқлар зарур.

Фикрни матн тарзида ифодалаш ҳақида сўз юритилар экан, аввало фикр ифодалаш мақсади (бирор нарса ҳақида маълумот бериш, бирор нарсани тасвирлаш, бирор нарса ҳақида мулоҳаза юритиш)ни аниқлаб олиш зарур. Чунки турли мақсадда ифодаланган матнда қўлланадиган сўз ва иборалар, фикрларни бир-бирига боғлаш воситалари, матннинг кириш, асосий қисм ва хулоса каби таркибий қисмларида қўлланадиган нутқий ва грамматик воситалар турлича бўлади.

Масалан, бирор бир воқеа ҳақида маълумот беришда фикр баёний матн тарзида ифодаланиб, бу матнда кўпроқ макон ва замонни ифодаловчи содда ва қўшма гаплар шаклидаги грамматик қурилмалар қўлланади.

Бирор бир шахс ҳақидаги фикр-мулоҳазалар эса тасвирий матн тарзида ифодаланиб, унда ўша шахснинг ташқи кўриниши, характер-хусусиятлари, меҳнатга ва атрофдаги кишиларга муносабатини ифодалашда кўпроқ қиёслаш, ўхшатиш ва муболаға каби ифодаловчи грамматик қурилма ҳамда лексик воситалар қўлланади. Фикр-ни матн тарзида ифодалашни ўргатишда нафақат ифодаланадиган матн тури, балки мақсадга мувофиқ матн услуби ҳам танланади. Матнлар сўзлашув, публицистик, илмий, бадиий ёки расмий услубда тузилиши мумкин.

Услубларнинг ҳар бирига оид матнлар, ўз навбатида, жанрига қараб ҳам фарқланиши мумкин. Масалан, сўзлашув услубига оид матнларнинг оғзаки тури кундалик мулоқотда қўлланадиган кўп ҳолларда тўлиқсиз гап ҳамда нолисоний воситалар (мантикий урғу, оҳанг ва ишора кабилар) қўлланилади. Шахсий хат жанридаги ёзма шакли эса асосан маълумот тарзидаги баёний матн бўлиб, «Ассалому алайкум, қадрли (меҳрибон)....» каби кириш қисми билан бошланади.

Публицистик услубга оид матнлар диалогик бўлса интервью, монологик бўлса хабар, лавҳа, репортаж ёки мақола шаклида баён этилади.

Ҳар хил услубга оид матнларда қўлланадиган грамматик қурилма, тасвирий восита ва лексик материаллар нафақат шакл жиҳатдан, балки ҳажм жиҳатдан ҳам турлича бўлади. Масалан, бирор бир бинони илмий ёки расмий услубда тасвирловчи матнда бинонинг нима мақсадда ва қачон қурилгани, унинг ҳажми, бино қисмининг материали ва сифат кўрсаткичлари ҳақида аниқ рақамлар билан қисқа ва лўнда маълумот берилди. Айни шу бинони бадиий услубда ифодалашда эса бино атрофидаги манзара, бино ташқи кўриниши ва

ички безаклари, унинг ёруғлиги, яшаш учун қулайлиги ҳақида сифатловчи, ўхшатиш ва муболағаларни қўллаб, бу бинога ижобий ёки салбий муносабат билдириб, бино ҳақида батафсил маълумот берилади.

Она тили бўйича дарсликлардаги машқларнинг кўпида грамматик мавзуни ўзлаштиришга мўлжалланган материал сифатида кўп ҳолларда бадиий асарлардан олинган турли лексик мавзудаги сочма мисоллар келтирилган эди. Машқларнинг топшириғида эса ўқувчилар эътибори фақат грамматик шаклларга қаратилган эди. Ижодий топшириқларда эса асосан мисол келтириш, муайян шаклда гап ёки матн тузиш талаб этиларди, холос.

Ваҳоланки, ўқувчиларда нутқий малака ва кўникмаларни шакллантириш учун нутқий топшириқли машқлар берилиши лозим. Масалан, бирор нарсанинг хусусиятларини кўрсатиш, у ҳақда хабар бериш ёки унинг ҳаёт учун зарур ва фойдалилигини кўрсатиш, бирор қаҳрамонга ўз муносабатини билдириш каби топшириқлар шулар жумласидандир.

Айтиш жоизки, машқлардаги матнлар нафақат бадиий, балки публицистик, расмий ёки илмий услубда ҳам бўлиши керак. Бундай матнлар ёрдамида ўқувчиларнинг турли соҳалар бўйича билим доираси кенгайди. Ўқувчилар бу маълумотлардан фойдаланишга ва ўзи ҳам шу каби маълумотларни баён этишга ўрганадилар. Бунда улар бошқа фанлар бўйича ҳам ўз билимларини саводли ва равон баён этишга одатланадилар. Шундагина ўқувчиларда талаб даражадаги нутқий кўникмалар шаклланиши мумкин.

Ўқувчиларда нутқий малака ва кўникмаларни ҳосил қилиш учун зарур бўлган грамматик билимларни чеклаб қўйиб бўлмайди. Чунки нутқий малака ва кўникмалар

асосида ана шу билимлар ётади. Грамматик маълумотлар ўқувчиларни тил ҳақидаги тасаввурини тизимга солади, уларга ҳар бир мазмунни ифодаловчи грамматик шаклнинг бу тизимдаги ўрнини кўриш ва тушуниш имконини беради. Шунинг учун бундай билимлар тизимини грамматик жадваллар орқали бериш ва ҳар бир грамматик шаклнинг бу тизимдаги ўрнини кўрсатиб бориш мақсадга мувофиқдир. Аммо асосий мақсад фақат грамматик билимларни ўзлаштириш бўлиб қолмаслиги керак.

Таъкидлаш жоизки, ўқувчилар нутқини ўстириш, нафақат тил дарсларида, балки адабиёт дарсларида ҳам изчиллик билан амалга оширилади. Адабий асарлар устида ишлашда ўқувчилар нутқини ўстириш юксак бадиий матн намунаси бўлган бадиий асарлар тилини ўзлаштириш, асардаги қаҳрамонлар ва воқеа ҳодисаларга ўз муносабатини билдиришга ўргатиш орқали амалга ошади. Шу билан бирга бадиий адабиёт бебаҳо тарбия манбаи, юксак маънавий озуқа ҳамда миллий истиқлол ғоясини ўқувчилар онгига сингдириш воситаси сифатида ҳам хизмат қилади.

Айтиш жоизки, нутқий кўникмаларни шакллантириш, ўз фикрини саводли қилиб оғзаки ва ёзма тарзда баён этиш кўникмаларини ҳосил қилиш бўйича алоҳида материаллар устида ишлаш жараёнида машқлар топшириқларини нутқий мақсадга йўналтириш қўшимча равишда мустақил ишлаш учун ижодий топшириқли нутқий машқлар тузиш, ўқувчиларга изоҳли луғатлар билан ишлаб, фикр ифодалашда сўз танлашда улардан фойдаланишга ўргатиш керак бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, тил таълими олди-га қўйилган нутқий вазифаларни бажариш учун зарур бўлган назарий асос ишлаб чиқилмаган, тил соҳасидаги

тадқиқотларнинг ичида нутқшуносликка оидлари жуда кам, айтиш мумкинки, бизда нутқшунослик тилшуносликнинг асосий тармоғи сифатида деярли шаклланмаган. Ҳозирги кунда олиб борилаётган илмий тадқиқотлар аксарияти тилшуносликнинг у ёки бу тор мавзусига оид тадқиқотлардир.

«Баркамол авлод йили»да бу соҳада олиб бориладиган ишлар дастури тузилар экан, тил таълими соҳасида олдимизга қўйилган вазифаларни бажариш учун, фикримизча, нутқшунослик бўйича илмий тадқиқотлар кўламини кенгайтириш зарур. Республикамизда бу борада бир қатор амалий ишлар қилинган, жумладан, ўқувчиларда нутқий кўникмаларни шакллантиришга қаратилган, жаҳонда энг илғор бўлган коммуникатив методика мана ўн йил(1999)дирки, республикамиз умумтаълим мактабларида ўзбек ва рус тилларини иккинчи тил сифатида ўқитиш амалиётга жорий этилган. Бу методика бўйича тузилган дастур ва дарсликлардаги барча мавзулар аъмолий-маъновий тамойилга асосланган. Галдаги вазифа ушбу методикани она тили ўқитиш жараёнига олиб киришдир. Қарийб йигирма йилдан буён фаолият кўрсатаётган «Тил ва адабиёт таълими» илмий-методик журналида асосан тил соҳасида ушбу муаммони ҳал этишга қаратилган материаллар чоп этиб келинмоқда.

**Раъно ТОЛИПОВА,
«Тил ва адабиёт таълими»
журнали бош муҳаррири,
п.ф.д., профессор.**

Maskan otlarining badiiy matnlarda qo'llanilishi

O'zbek tilining leksik sathini tizimli o'rganish bo'yicha juda ko'p nazariy ishlar amalga oshirilgani holda, uning ko'plab lug'aviy-ma'noviy guruhleri ideografik maqsadlarda o'rganilmagan. Xususan, **maskan** otlari leksemalari tizimi (**maskan, ma'vo, manzil, makon**) fikrimizning dalilidir.

O'zbek tilida maskanni ifodalovchi turdosh ot leksemalari alohida lug'aviy-ma'noviy guruhni tashkil etadi. Bu mikrotizmni o'rganish borasida ham talay muammolar mavjud. Tasnif esa ideografik lug'atchilikning ibtidosidir.¹ *«Darhaqiqat, til yaxlit bir butunlikni tashkil etuvchi har bir elementning ma'nosi bir vaqtning o'zida sistemani tashkil qilayotgan boshqa elementlarning mavjud bo'lishidan kelib chiqadi».*²

Maskan otlarining nazmiy matnlarda qo'llanilishi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, bu tizimdagi yashash maskani mavzusi guruhiga kiruvchi so'zlarning she'riy matnlardagi badiiy-estetik xususiyatlari alohida ahamiyatga ega.

Maskan otlari lug'aviy-ma'noviy guruhga kiruvchi va bu guruhning umumiy nomi bo'lgan maskan leksemi badiiy bo'yoqdorligi bilan xarakterlanadi. Pirimqul Qodirovning «Avlodlar dovoni», «Yulduzli tunlar», Tog'ay Murodning «Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi», O'tkir Hoshimovning «Daftar hoshiyasidagi bitiklar», «Dunyoning ishlari», Tohir Malikning «Shaytanat», «Jinoyatning uzun yo'li», Nazar Eshonqulning «Maymun yetaklagan odam» asarlari, Abdulla Oripov va

Usmon Azimovning she'riy to'plamlari ko'zdan kechirilganda *maskan* so'zi yashash maskani sifatida nazmda ham, nasrda ham faol qo'llanganligi va o'ziga xos farqli jihatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu uning nasriy imkoniyatidan ko'ra nazmiy zarurati katta ekanligini ko'rsatadi. *Maskan* so'zi Abdulla Oripov she'rlarida ko'p qo'llangan. Maskan leksemasining badiiy qo'llanilishida uning *turar joy, o'rin, umuman joy, makon ma'nolari, real muayyan joy va mavhum joy* ko'rinishlarida voqelanadi. Dastlab uning real (geografik) joy ma'nosi bilan voqelanishini kuzatamiz:

*Qorayganda uzoq tog'larning qori,
Bog'larga cho'kkanda oqshomgi tuman,
Sovuq kuz yelidan junjikib, nari
Ochiq ayvon ostin etganda **maskan**,
Do'stginam, xayolan quchaman seni,
Xazon davrasida kutaman seni.*

A. Oripov. «Kuz xayollari».

Yuqorida berilgan misralardagi *tog', bog', ayvon, xazon davrasi* kabi *maskan* ma'nosini ifodalovchi so'zlar ularning umumlashtiruvchisi va uyushtiruvchisi bo'lgan *maskan* leksemasi ma'nosini o'zida aks ettirgan. Leksemaning qo'llanilishida uch holat farqlanadi:

- badiiy talab;
- mantiqiy talab;
- ma'noviy talab.

Badiiy talab ikkinchi misradagi *tuman* so'ziga qofiyadosh so'z sifatida *maskan* so'zini taqozo etgan. *Maskan* so'zi bu ma'nosida *makon* so'zi bilan semantik nuqtayi nazardan ma'nodosh. Biroq *makon* so'zi *tuman* so'zi bilan *maskan* so'zichalik mukammal qofiyani vujudga keltira olmaydi. Chunki *makon* va *tuman* so'zlarida **raviy tovush** ular oxiridagi *n* harfi bo'ladi. Qofiyadosh so'zlarda raviy tovush

soʻzning qanchalik «ichkarisi»ida joylashishiga qarab qofiyaning sifati belgilanadi. Shuning uchun sheʼrda *tuman* soʻziga *maskan* soʻzi qofiyadosh sifatida qoʻllanilgan.

Maskan soʻzi, odatda, kishilarga nisbatan qoʻllanadi. Shuning uchun *turar-joy*, *yashash joyi* maʼnolari nazarda tutilganda koʻpincha *maskan* soʻzi ishlatiladi. Bu oʻrinda ham mantiqan lirik qahramonning «oʻrinlashuvi»ga nisbatan *maskan* soʻzining qoʻllanilishi maqsadga muvofiqdir. Adib tomonidan *maskan* soʻzidagi tor «turar-joy», «yashash joyi» maʼnolari nazarda tutilgan boʻlib, bunda semantik qamrovi keng va asosan terminologik qiymatga ega boʻlgan *makon* soʻzini qoʻllash maʼnoviy nuqtayi nazardan oʻrinli emas. Bu quyidagi misralarda ham koʻzga tashlanadi:

*Mangu yashillikning maskani qayda,
Qaydadir xazonni bilmagan bahor?
Nechun u hovliqib oqquvchi soyda
Chavandoz umrning qaytmas sehri bor?!*

Abdulla Oripov. «Kuz xayollari».

Birinchi misrada *maskan* soʻzi nabotot olamiga nisbatan qoʻllangan. Bunda soʻzning OʻTILda qayd etilgan ikkinchi maʼnosi – *umuman joy*, *makon* maʼnosi voqelangan. Shoir *maskan* soʻzi oʻrnida *makon* soʻzini ishlatmaganligining sababi badiiyat talabiga boʻysunganligidir. Chunki ikkinchi misradagi *bilmagan* soʻzining birinchi boʻgʻini yopiq boʻlib, unga *makon* soʻzi badiiy hamrohlik qilishi ohangning buzilishiga olib keladi. Shuning uchun shoir birinchi boʻgʻini yopiq boʻlgan *maskan* soʻzini ishlatishni lozim topgan. Quyidagi misralarda ham soʻzning maʼnoviy xususiyatidan koʻra uning ikki yopiq boʻgʻindan iboratligini keltirib chiqaradigan ohangdorlik asosiy rol oʻynagan:

*Oh bechora, bilmagaysan sen janub yoʻllarini ham.
Benavo har bir goʻdak koʻrgach seni toshlar otur,*

Pistadek qalbingga, vah, toshlar qadar g'amlar botur.

Qol o'shal maskanda sen, erk deb dilingni tilma ko'p.³

Abdulla Oripov. «Qushchaga».

Bu misralarda *maskan* so'zi nazmiy nutqqa xoslangan bo'lib, boshqa sinonimlaridan badiiy bo'yoqdorligi bilan keskin farqlanadi.

Ma'vo so'zi ham *maskan* oti semantik tizimida «*eskirganlik*» va «*bo'yoqdorlik*» (kitobiylik)ni ifodalovchi semalardan hisoblanadi. Bu esa hozirgi o'zbek adabiyotida badiiy ko'tarinkilik va tantanavorlikni ta'minlashga xizmat qiladi:

Tuqqan xonadonin har kim yod etgan,

Sen ham mening uchun shunday ma'vosan.

Abdulla Oripov.

Ma'vo so'zida mavjud «*eskirganlik*» semasi uning *maskan* so'ziga nisbatan ustuvor badiiylik va tantanavorlik ifodalay olishini ko'rsatadi.⁴ Abdulla Oripov she'riyatida ma'vo so'zi ham ko'p marta qo'llangan. Bu ham mazkur leksemaning faqat nazmiy nutqqa xosligini ko'rsatadi. Quyida uning she'riy nutqda qo'llanilishiga doir ayrim misollar keltiramiz:

Mana bu kun bobolar arvohi chappor urar,

Mening azamat yurtim – o'zbekning sahrosida.

Hazrati Xizr emas, Jayhunning sasi yurar,

Saksovul bosib yotgan cho'llarning ma'vosida.

Abdulla Oripov. «Qarshi qo'shig'i».

Matnda *ma'vo* so'zi *sahro* so'zi bilan nafaqat qofiyadosh, balki ana shu qofiyadoshlik – badiiylik talabi ularning semantik jihatdan ham nutqiy uyg'unlashuvi yuz bergan, ya'ni so'zlar kontekstual ma'nodoshlik kasb etgan. Ma'vo so'zi mazkur matnda umuman makon ma'nosini ifodalagan bo'lib, undan, *kenglik*, *beadadlik*, *jaziramalik* kabi kontekstual ma'nolar ham anglashilmoqda.

Shuningdek, bu soʻzga maʼnodosh boʻlgan *maskan* soʻzini aynan shu oʻrinda qoʻllash maʼnoviy (uslubiy emas) gʻalizlikni keltirib chiqarishi *maʼvo* soʻzi qoʻllanishining yuksak badiiy did mahsuli ekanligini koʻrsatadi. Diniy-afsonaviy atoqli ot hisoblanmish hazrati *Xizr* birligining *Jayhun* soʻzi bilan birgalikda **talmeh** sanʼatini hosil qilishi, shuningdek, bu soʻzlarning bugungi kunda oʻzbek tilining eskirgan qatlamiga mansubligi *maʼvo* soʻzi qoʻllanishining mantiqiyliigi va oʻrinlilikini taʼminlagan.

Maʼvo soʻzini qoʻllashda uning geografik oʻrinni ifodalashi bilan umuman falsafiy makonni bildirishi farqlanadi. Bu nazmiy nutqda yaqqol koʻzga tashlanadi. Yuqorida keltirilgan parchalarda *maʼvo* soʻzining *joylashuv oʻrni* maʼnosi voqelangʻan. Biroq soʻzning turli-tuman birikuvchilari uning imkoniyati leksikografik qoliplarga sigʻmasligini koʻrsatadi.

Maʼvo soʻzining nutqiy voqelanishida uning ijobiy va salbiy boʻyoqdor soʻzlar bilan qoʻllanilishi keskin farqlanadi. Masalan, *choʻl maʼvosi* (Qarshi), *baynalmilal maʼvo* (Toshkent), *goʻzal maʼvo* (Jeneva), *kibor maʼvo* (Kavkaz) birikuvlarida *suyukli vatan*, *buyuk obidalar shahri*, *tabiat mehvari* kabi maʼnolar anglashiladi. Makonning turli-tuman belgilari (insoniylik, tabiat goʻzalligi, bepoyonlik, magʻrurlik) eʼtiborga olinadi, ulugʻlanadi. Shuningdek, *zulmatli maʼvo*, *iflos maʼvo*, *kimsasiz maʼvo*, *tashlandiq maʼvo* kabi birikuvlarda esa makonning bir belgisi – kin, adovat, hasad, gʻiybat hukmron boʻlgan jamiyat, yurt, makon nazarda tutiladi:

*Turfa soʻqmoq boʻylab, rabotlar oshib,
Hasratli maʼvoda qadam-baqadam –
Ustozning ortidan ketdim ergashib.*

*Zulmatli maʼvoda chorasiz, gʻarib,
Toʻxtovsiz yigʻi-yu, oh-u nola, yurt gʻamida yosh
toʻkdim avval sargʻarib.*

Abdulla Oripov.

Ma'vo so'zining badiiy qo'llanilishini kuzatish asosida xulosa qilish mumkinki, ushbu leksema *eskirganlik*, *kitobiylik* semalariga ega bo'lib, bu belgilar uni faqat nazmiy nutqqa xos qilib qo'ygan. Badiiy matnda *ma'vo* makon so'zi bilan o'rin almashish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, *maskan* so'zi bilan bunday qo'llanishga ega emasligi bilan xarakterlanadi.

Manzil so'zining semantikasida maskanga daxldor va daxldor bo'lmagan ma'nolar mavjud. Biroq manzil so'zining leksikografik talqinida uning mavjud *marra* (2-ko'chma ma'no), *masofa* (3-ma'no) so'zlariga ma'nodoshlik qiluvchi jihatlari *maskan* semantikasidan tashqariga chiqqandek tasavvur uyg'otadi. Masalan: «*Manzilga yaqinlashgan sari sezgimiz o'tkir, qilichimiz keskir bo'lishi lozim* (Uyg'un, «Navbahor») Yoki: «*Bir manzil, ikki manzil yo'l yurib borayotir edi, oldidan bir kampir chiqdi*» («Ravshan» dostonidan) jumllaridagi *manzil* so'zlari ko'chma ma'noda qo'llangan bo'lib, ularning denotativ ma'nosi *mo'ljallangan nuqta*, *bosib o'tilgan masofa* ma'nolarini ifodalagan. Biroq ko'chma ma'no har doim ham bosh ma'no asosida bo'lib, bunda undan uzilishni ko'rishga intilish omonimiyani ko'rishga moyillikdan boshqa narsa emas. Demak, manzil so'zining bu nutqiy ma'nolari *turar joy*, *istiqomatgoh* ma'nolari bilan bevosita bog'langan. Masalan, *manzilga yaqinlashmoq* sememasi *turar joyga*, biror maskanga yaqinlashmoq demakdir. Bu o'rinda manzil so'zi *marra* so'zi ma'nosiga bog'lanadi. Ammo bu bog'lanish o'zining bosh ma'nosi bilan yanada mustahkamroqdir. Bir so'zning bir nechta ma'nolari orasidagi semantik uzviylik, undagi biror ma'noning boshqa bir so'z ma'nosiga bo'lgan uzviylikdan mustahkamroq bo'ladi.

Manzil so'zining leksikografik talqinida *maskan*, *ma'vo* so'zlarida kuzatilgani kabi, «eskirgan»lik yoki «kitobiy»lik semalari izoh sifatida berilmagan. Bu *manzil* so'zining keng qo'llanuvchanligidan dalolat beradi. Demak, ko'p

qo'llanuvchanlik, umumiste'mollilik so'zning nazmiy emasligini ko'rsatadi. Xususan, ma'vo, maskan, makon so'zlari nisbatan ko'p qo'llangan Abdulla Oripov she'riyatida manzil so'zi ham ko'p uchraydi.

Quyida *manzil* so'zining biz nazarda tutgan ma'noviy xususiyatining badiiy matnda voqelanishiga e'tibor qaratamiz:

*Men derdim, bu qizning qayda go'shasi,
Yo'llarida uning kimdir zormikan?
O, u sevgisidan baxtiyormikan
Va yo **manzil**ida xazon to'shalgan?*

Abdulla Oripov.

Shoir badiiy matn uchun nega aynan *manzil* so'zini tanlagan, *maskan*, *ma'vo* so'zlarini emas, degan savolning javobi jo'n emas, albatta. *Manzil* so'zining O'TILDagi izohiga e'tibor qilinsa, keltirilgan misollarda *manzil* so'zi «doimiy bo'lmagan» maskandek tasavvur uyg'otadi: 1. *Bir necha minutdan so'ng yigit bilan qiz manzilga yaqinlashdilar* (S.Ayniy, «Qullar»). 2. *Shahristonga hozirgina kirib keldim, Tunamoqqa joy istayman* (Q.Mirzo, «Olam go'zal»). *Makon*, *maskan* va *ma'vo* so'zlarida joylashuvning muhimligi, *manzil* so'zi bu belgiga nisbatan betaraflik, notanishlik belgisini kuchaytirib ifodalashga intilish kuzatiladi. Bu tahlil qilanyotgan bandda ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Baxtsizlik doimiy emas. Baxt ham. Shu boisdan «xazon to'shalgan» joy ham abadiy emas. Shuning uchun shoir *makon*, *maskan* so'zlaridan ko'ra *manzil* so'zini qo'llashni ma'qul ko'radi. Chunki ma'shuqa «xazon to'shalgan» manzilni bosib o'tishi tayin. Inson so'zining «unutish» ma'nosini berishining o'ziyoq g'am va quvonch doimiy maskan bo'lolmasligini ko'rsatadi. Ko'rinadiki, shoir *manzil* so'zini qo'llashda uning ana shu nozik semantik xususiyatini o'z badiiy

niyatiga bo'ysundira olgan. Shoir Usmon Azimov she'ridan olingan quyidagi parchada ham *manzil* so'zining ana shu semantik xususiyati bo'rtib turadi:

*Egrilikdan har lahzada
Topdim visol-u hijron –
Ammo qolib ketaverdim,
Bir **manzilda** aylanib,
Yana yo'lga chiqsammikin,
Chiqsammikin shaylanib.*

Matndan anglashilishicha, *manzil* bosib o'tiladigan nuqta. Ammo lirik qahramon ana shu *manzildan* o'tib ketmasdan, «aylanib qolib ketaveradi». Ko'rinadiki, *maskan*, *makon*, *ma'vo* so'zlari *yashamoq*, *istiqomat qilmoq*, *muqim bo'lmoq* kabi fe'llar bilan bog'lansa, *manzil* so'zi kuzatilgan badiiy matnlarda *yetmoq*, *bormoq*, *eltmoq* kabi yo'nalma harakat fe'llari bilan sintaktik aloqaga kirishadi:

*Simobdayin tipirlar ko'ngil,
Yangi yilga endi marhabo,
Endi uni qutlab ziyoda
Manziliga jadal eltamiz.*

Abdulla Oripov.

Makon so'zi, yuqorida aytilganidek, semantik imkoniyatining kengligi bilan xarakterlanadi. Uning hozirgi o'zbek adabiyoti poetik nutq leksikasi tarkibiga kirishi tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan.⁵

E'tibor qilinsa, *makon* leksemasi, odatda, *topmoq*, *qilmoq*, *etmoq*, *tutmoq*, *kechmoq*, qisman, *bormoq*, *kelmoq* fe'llari bilan birikuvlar hosil qiladi. Bu uning *manzil* so'ziga nisbatan ko'proq turg'un harakat fe'llari bilan bog'lanishini ko'rsatadi.

Makon so'zining nasriy matnlarda qo'llanilishi nazmiy matnlardagiga nisbatan birmuncha ustun. So'zning she'riy matnlarda qo'llanishida uning falsafiy sememasi voqelanishini ham kuzatamiz:

Makonda lomakonsan, endi qaydan izlagaydurman,
Fig'onim kimga aytib, kimga sendan so'zlagaydurman.
Birovlar motamida oh-u faryod aylagan erdim,
Sening-chun, ey, g'aribim, ich-ichimdan bo'zlagaydurman.

Abdulla Oripov.

Bu misralarda shoir *makon* so'zini «umuman borliq» ma'nosida qo'llagan va diniy lomakon so'zi bilan antitezaga qo'ygan.

O'TILda alohida semema sifatida berilmagan «yer, hudud» ma'nosi ham poetik nutq talabi bilan nutqiy ma'no sifatida voqelanadi:

*Toziga chap berib qochgan har tulki
Arman tuprog'ini bo'yadi qonga.
Bosqinchi so'zining ma'nosi shulki,
Nonga to'yganda ham to'ymas makonga.*

Abdulla Oripov.

Mazkur misralardagi *makon* so'zi ushbu ma'noga badiiylik talabi, ya'ni *qon* so'ziga qofiyadosh bo'lish zarurati bilan ega bo'lgan. Bu bilan u yer so'ziga kontekstual ma'nodosh birlik hisoblanadi.

*Toshkentdan boshlanur menga ham olam,
Dengizlardan nari, qit'alar qadar.
Ne-ne zilziladan chiqolgan omon.
Manglayi yarqiroq makonsan buyuk.*

Abdulla Oripov.

She'rda *makon* so'zi *Toshkent, dengiz, olam, qit'a* so'zlari bilan **tanosub** san'atini vujudga keltirib (Bunda *Toshkent* so'zi uyushtiruvchi unsur maqomida), shuningdek, *manglayi yarqiroq* birligi bilan okkazonal birikuv hosil qilgan.

Aytilganlardan ma'lum bo'ladiki, badiiy matnlarda so'zlarning qo'llanishi o'ziga xos bo'lib, bu *maskan, ma'vo, makon, manzil* kabi maskan otlari leksemalari tizimining

tayanch birliklari misolida quyidagi umumlashma xulosalar berishga asos bo'ladi: so'zlarning nasriy matnlarda qo'llanilishi she'riy matnlarda qo'llanishidan keskin farqlanadi. Nasriy matnlarda ko'proq voqelanadigan birliklar she'riy matnlarda kamroq ishlatiladi. Masalan, *ma'vo* so'zi «eskirganlik» va «badiiylik» semalariga ega bo'lganligi sababli umumiste'mollilik belgisidan xolidir. Bu esa uning nazmiy xususiyatga egaligini ko'rsatadi. Aksincha, *manzil* so'zi umumiste'moldagi so'z bo'lib, bu uning she'riy matnlarda nisbatan kamroq qo'llanishini ko'rsatadi.

**Zilola O'ROQOVA,
Qarshi DU o'qituvchisi.**

¹ Yo. Hamroyeva. O'zbek tilining o'quv ideografik lug'atini tuzish tamoyillari. Filol. fan.nom.diss.Qarshi. 2008. 25-b.

² Ф.Соссюр. Труды по языкознанию. М: Прогресс, 1977. С. 243.

³ A. Hojiahmedov. She'r san'atlarini bilasizmi? T.: Sharq, 1999. 32-b.

⁴ V. Umurqulov. Poetik nutq leksikasi. T.: Fan, 1990.

⁵ O'sha asar.

9-sinfda Cho'lponning «Kecha va kunduz» asarini o'rganish

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'lim va tarbiya har tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozimligi alohida uqtirilgan.¹ Dasturdagi bu muhim vazifani amalga oshirishda adabiyot fanining o'rni beqiyosdir. Chunki milliy o'zlikni anglash, Vatan ozodligi, xalq manfaatini ko'zlash, insonparvarlik, fidoyilik va shu kabi boshqa fazilatlar badiiy asarlar orqali o'quvchi shuuriga osonroq singdiriladi. Shu bilan birga badiiy adabiyot o'quvchida estetik did va nafosatni ham tarbiyalaydi.

Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyotining yirik vakili Abdulhamid Sulaymon oʻgʻli Choʻlpon ijodiy merosi ham biz yuqorida taʼkidlagan umuminsoniy fazilatlar targʻibiga xizmat qiladi.

Maʼlumki, Choʻlpon hayoti va ijodi umumtaʼlim maktablarining 7–9-sinflarida oʻrganiladi. 9-sinf «Adabiyot»² dasturida adibning sheʼriyati hamda «Kecha va kunduz» romanini oʻrganish uchun 5 soat ajratilgan. Shundan 3 soati mazkur romandan berilgan parchani oʻrganishga bagʻishlangan. Ushbu maqolada biz adabiyot oʻqituvchilariga «Kecha va kunduz» romani tahliliga bagʻishlangan darsni tashkil etish uchun oʻz tavsiyalarimizni taqdim etmoqchimiz.

Darsdan koʻzlangan asosiy maqsad Choʻlpon ijodi, xususan, «Kecha va kunduz» romanini oʻrganish orqali oʻquvchilarni millatparvarlik, xalqparvarlik, erksevarlik ruhida tarbiyalash, ularda milliy istiqlol gʻoyalarini kamol toptirish hamda mustaqil fikrlash koʻnikmalarini oʻstirishdir.

Darsni oʻqituvchi oʻquvchilarni taxminan **«Xalq»**, **«Erk»**, **«Vatan»** deb nomlangan uch guruhga ajratish bilan boshlaydi. Soʻngra oʻquvchilardan oʻz guruhlarining nomini sharhlashni talab qiladi. Oʻquvchilar oʻz guruhlari nomini mazmunidan kelib chiqqan holda, oʻz tushunchalari va imkoniyatlari doirasida tahlil qiladilar. Soʻngra oʻqituvchi yoki badiiy soʻzga moyilligi bor birorta oʻquvchi tomonidan asar matni oʻqib beriladi.

Shundan soʻng dars quyidagi reja asosida tashkil etiladi:

1. Choʻlponning «Kecha va kunduz» romani yaratilguncha boʻlgan ijodi.

2. «Kecha» yaratildi, «Kunduz»-chi?

3. Romanning mavzu doirasi.

4. «Kecha va kunduz» bizga nimalarni oʻrgatadi?

Reja boʻyicha oʻquvchilarga shoirning «Kecha va kunduz» romani yaratilgunga qadar boʻlgan faoliyatini teskari test orqali

sinaladi. O'quvchilar to'g'ri deb hisoblaganlarini «+» va noto'g'ri deb bilganlarini «-» belgilari bilan ko'rsatadilar. Test savollari guruhlarining har bir a'zosiga alohida-alohida, tarqatma material tarzida beriladi va to'g'ri javoblar o'qituvchi tomonidan yulduzchalar (Cho'lpon so'zining ma'nosidan kelib chiqib) bilan baholanadi. O'qituvchi sinfdagi o'quvchilarning imkoniyatlaridan kelib chiqib savollar sonini ko'paytirishi ham mumkin.

«Xalq» guruhiga:

Cho'lponning she'riy to'plamlarini ko'rsating.

A. «Buloqlar» (+)

B. «Soz» (+)

V. «Ko'ngil naylari» (-)

G. «Tong sirlari» (+)

«Erk» guruhiga:

Shoirning ijtimoiy lirikaga mansub she'rlarini belgilang.

A. «Yong'in» (+)

B. «Buzulgan o'lkaga» (+)

V. «Qalandar ishq» (-)

G. «Ko'ngil» (+)

«Vatan» guruhiga:

Cho'lpon tomonidan tarjima qilingan asarlar nomini aniqlang.

A. «Boris Godunov»(+)

B. «Hamlet» (+)

V. «Feruza»(+)

G. «Makbet» (-)

O'qituvchi o'quvchilarning birinchi shart bo'yicha bilimlarini baholab bo'lgach, Cho'lpon ijodi she'riyat va publitsistika bilan boshlangan bo'lsa-da, u nasriy va dramatik asar yozishda, tarjimonlik sohasida ham iste'dodini sinab ko'rgani, ijodidagi bu tajribalar uni «Kecha va kunduz» romanini yozishga undaganini ma'lum qiladi. Shundan so'ng o'quvchilarga ikkinchi topshiriqni beradi. Bu topshiriq o'quvchilarning roman yaratilishiga doir bilimlarini aniqlashga qaratilgan.

«Xalq» guruhiga: «Kecha va kunduz»ning yaratilishiga nima turtki bo'ldi?

«Erk» guruhiga: Roman necha qismdan iborat? «Kunduz»ning taqdiri nima bo'ldi?

«Vatan» guruhiga: Sizing tasavvuringizda agar «Kunduz» yaratilsa, unda nimalar tasvirlanishi mumkin edi?

O'quvchilar bu savollarga darslik va qo'shimcha adabiyotlardan olgan ma'lumotlariga tayanib javob beradilar, shuningdek, o'z mulohazalari bilan o'rtoqlashadilar.

O'quvchilarning javoblaridan anglashiladiki, «Kecha va kunduz»da Zebi, Miryoqub, Akbarali (bu nomlar o'quvchilar javobida tilga olinadi) kabi timsollar bor. Asarda bu qahramonlardan tashqari yana qanday obrazlar borligi «Aqliy hujum» usuli orqali aniqlanadi.

Har bir guruhga beshtadan savol beriladi:

1. «Kecha va kunduz» qachon yozilgan? (1934-yil)
2. U qaysi jurnalda bosilgan? («Sovet adabiyoti»)
3. Roman qaysi turga mansub? (Epik)
4. O'zbek adabiyotidagi birinchi roman? («O'tgan kunlar»)
5. Akbaralining uchinchi xotining nomi? (Sultonxon)
6. Akbaralining beshinchi xotini? (Yo'q)
7. Choynakda aslida nima bor edi? (Kuchala)
8. Razzoq so'fi xotinini nima deb chaqiradi? (Fitna)
9. Poshshaxonning maqsadi nima edi? (Zebidan ham, Sultonxondan ham qutulish)
10. «*U agar haq yo'lini topsa bormi, noyob odam bo'ladi!*» Bu gap kim haqda? (Miryoqub)
11. Miryoqub uchrashgan jadid kim? (Sharafiddin)
12. Zebining onasi kim? (Qurbonbibi)
13. Eshonni kim o'ldirgan? (Razzoq so'fi)
14. Zebiga chiqarilgan hukm qanday? (Yetti yillik surgun)

15. «Zebining o'pishlari issiq... bo'lsa ham, u negadir uni o'likning... lablaridan olganday bo'lar...» Gap kim haqida ketyapti? (Poshshoxon)

O'qituvchi savollarni stolga teskari qilib yoyib qo'yadi. Har bir guruhdan bittadan vakil chiqib, savollarni tanlab oladi. Topshiriqning bajarilishi uchun ma'lum vaqt belgilaydi. Har bir guruh o'z vazifasini qancha tez va to'kis bajarganiga qarab baholanadi. Shundan so'ng asar tahliliga oid navbatdagi topshiriq beriladi. Bu topshiriqning sharti bo'yicha o'quvchilar asar mazmuni ustida ishlaydilar.

Asardan oltita parcha (har bir guruhga ikkitadan) ajratib olinib, guruhlarga havola etiladi. Har bir guruh o'ziga berilgan parcha-matn ustida birgalikda ishlaydi. So'ng romanning mavzu doirasi chiziladi. Parchalarda ilgari surilgan qarashlar parcha-matn mazmunidan kelib chiqilgan holda taxminan quyidagicha joylashtiriladi.

Yuqoridagi tasvir bo'yicha o'quvchilarning bilimlari baholangach, ularning o'rganganlarini yanada mustahkamlash maqsadida ularga quyidagi savol-topshiriqlarni berish mumkin:

Zebining qismati nima bo'ldi? Bunga kim aybdor?

O'quvchilarga quyidagi javob variantlari taqdim etiladi:

– Zebining qismati fojiali. Bunga Poshshshoxon aybdor;

– Zebi Akbarali mingboshi tufayli shu kuyga tushdi.

U xotinboz bo'lmasa edi, shunday voqea ro'y bermasdi;

– Zebini chohga itargan otasi. U qizi baxtidan o'z e'tiqodini ustun qo'ydi;

– Zebining o'zi ham aybdor. U o'z haq-huquqi uchun kurasha olmaydi.

O'quvchilar javoblardan birini tanlashi mumkin. Bu topshiriqdan asosiy maqsad shu bo'ladiki, javob bergan o'quvchi nima uchun shu javobni tanlaganini, nega shunday deb hisoblashini asoslab berishi kerak. Bunda o'qituvchi tomonidan asar yuzasidan yakuniy, yagona xulosa chiqarilmaydi, balki har bir o'quvchi o'z fikrida qoladi. Chunki adabiy ta'limda yagona badiiy xulosa bo'lmaydi. O'z fikrini aytib, uni asardan va hayotdan dalillar keltirib isbotlab bera olgan o'quvchining haqiqati – uning badiiy asardan chiqargan o'z xulosasi hisoblanadi. Va bu xulosa o'qituvchi tomonidan ham, boshqa o'quvchilar tomonidan ham hurmatlanishi shart. Shu tariqa o'z fikriga ega bo'lgan, o'z qarashlari uchun kurasha oladigan barkamol shaxs shakllanadi.

O'quvchilarning xulosalari taxminan, Zebi – erksiz, himoyasiz xotin-qizlar timsoli ekanligi, u kundoshlik qismatiga, ko'pxotinlik musibatiga, aqidaparastlik, mutaassiblikka yo'l qo'yib berilgan davrning, millatning ovozi bo'lganligi, umuman, roman g'oyasi vatanni sevishga, xalqni, millatni e'zozlashga,

istiqlolning qadriga yetishga, uni asrab-avaylash uchun kurashga undashi haqida bo'ladi.

Mashg'ulot so'ngida har bir shart bo'yicha to'plangan umumiy ballar aniqlanadi va g'olib guruh nomi e'lon qilinadi. Uy vazifasi sifatida «Kunduz» mening tasavvurimda» mavzusida uy inshosi yozishni topshirish mumkin.

Dars jarayonining bunday shaklda tashkil qilinishi mavzuni chuqur va puxta o'zlashtirishga va o'quvchilarda erkin fikrlash qobiliyatini o'stirishga yordam beradi. Asar tahlili jarayonida o'zbekona milliy qadriyatlarga hurmat-ehtirom, el-yurt ozodligi, milliy o'zlikni anglash g'oyalariga alohida urg'u berilishi «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunni hayotga tatbiq etishning bir shaklidir.

**Ma'rifat RAJABOVA,
BuxDU dotsenti.**

¹ Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish. T.: Sharq, 2000. 33-b.

² Q.Yo'ldoshev va boshqalar. Adabiyot. 9-sinf. T.: «Yangiyo'l poligraf servis», 2006.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари хусусида

Буюк мутафаккир Алишер Навоий бетакрор лирик ва эпик тимсоллар яратиб, китобхон хотирасида ўчмайдиган манзаралар кашф этишга муваффақ бўлган адибдир. Унинг «Лисон ут-тайр» асари фикримизнинг ёрқин далилидир. Достонда қушлар тимсоли воситасида комил инсон ҳақидаги ғоялар ифодаланган.

Мартаба ва жой талашиб қолган қушлар Ҳудҳуд бошчилигида ўзларига шоҳ – Симурғни излаб йўлга тушадилар, лекин уни топа олишмайди, балки ўзларини топишди. Негаки, *Симурғ* – (ўттиз қуш) ўзлари эди:

*Кўрдилар ўзни қаёнким тушти кўз,
Оллоҳ, оллоҳ, не ажойибдур бу сўз.
Қим қилиб Симурғ ўттиз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул си мурғу бас.¹*

Шоҳни топиш учун қушлар еттита водийни босиб ўтишлари шарт эди. Бу солик босиб ўтиши лозим бўлган еттита риёзат босқичларидир.

Талаб водийси – шараф ҳадисининг бошланғичи. Бу водийга кирган солик нафақат ўзи, балки жони ва кўнгли ҳам Ёр олдида толибга айланади:

*Дурға топқон сойи кўнглинг хослиқ,
Бўлғай осонроқ санға ғаввослиқ.*

Талабда содиқ бўлган толибгина бу водийда ғаввослик қилиши, сув тагида мавжуд бўлган сирлардан воқиф бўлиши мумкин.

Ишқ водийсига кирган солик парвонага ўхшатилади. Капалак парвона бўла олмаганидек, барча қуш булбул бўлолмайди, яъни ҳамма ҳам ошиқ бўлолмайди:

*Шод эрур ишқ аҳли ўртанмак била,
Бўлмағай бу шева ўрганмак била.
Ишқ ўтига ошиқи пок ўрнатур,
Барқдин ондоқки хошок ўртанур.*

Хошок – форсий сўз бўлиб, у луғавий жиҳатдан хашак, чўп, хас маъноларини англатади. Истилоҳий маънода эса одамда мавжуд иллатлар – танбаллик, ҳасадгўйлик, иккиюзламачилик кабиларни билдиради. Демак, ишқ олови бундай иллатларни, қалбдаги ноқисликларни хасдек куйдириб, инсон қалбида ижобий фазилатларни тарбияловчидир.

*Ишқ чун қилди вужудингни Адам,
Маърифат водийсиға урдинг қадам.*

Маърифат водийсида юз минг хил йўл мавжуд бўлиб, кимдир ўз даражасида, ўз йўлида тараққий қилса, кимдир таназзулга учрайди. Солик учун бу каби тафовутларда ҳеч қандай сир қолмайди:

*Мунда соликка тафовут бўлди фош,
Анга меҳробу мунга бут бўлди фош.*

Истиғно водийсида солик ўзида эҳтиёжсизлик фазилатини тарбиялайди, чарх эҳтиёжлари унинг олдида пастдир:

*Сўнгра Истиғно водийдур васъе,
Пастдур жанбида бу чархи рафъе.*

Демак, солик фақат Ёрга эҳтиёж сезади.

Тавҳид водийсида эса солик фардга айланади, унинг фикри, сўзи, амали бирликни ташкил қилади:

*Бир бўлу, бир кўру, бир де, бир тила,
Майл қилма мунда иккилик била.
Иккилик бу йўлда аҳваллиқдурур,
Сирри ваҳдатдин муъатталлиқдурур.*

Иккиланиш ваҳдат (бирлик) сирларини билишдан четга чиқишдир. Тавҳид водийсининг шарти «у» ва «бу», «мен» ва «сен», «менлик» ва «ўзлик» кабиларни йўқ қилиб, Оллоҳнинг бир заррасига айланишдир:

*Онда сен менлик тахайюл айлаган,
Иккилик нақшин тааққул айлаган.*

Тавҳид водийси қийинчиликларини енгиб ўтган солик энди **Ҳайрат водийсига** қадам қўяди. Ўз ҳолидаги кашфиётдан – кўзгуда ўз аксининг жилоланишидан ҳайратга тушади. Ҳар бир заррага зарралар орқали боқади, уларнинг борлиги ёки йўқлигини исбот этишдан ҳайратга тушади:

*Боқибон ҳар заррага зарротдин,
Ҳайрат айлар нафъи ё исботдин.
Бу мақом ичра эрур асру ажаб,
Бир туганмай минг келур ўтру ажаб.*

Охирги водий **фақру фано водийсидир**. Ёр йўлида вужуднинг йўқликка чиқиши натижасида Ёр васлини мушоҳада этишдан ўзга ҳеч нарса қолмайди. Ҳақ вужуди – чексиз денгизда фанога айланади.

*Бу сифат ноқисни такмил айлади,
Мисни олтун бирла табдил айлади.*

Барча водий риёзатларини енгиб ўтган солик бу водийда комилликни касб этиб, Оллоҳга қўшилиб кетади. Чунки инсоннинг яралишидан мурод ҳам Оллоҳ васлига эришмоқ, унга қўшилмоқ бўлиб, бу шоир илгари сурган муҳим тасаввуфий ғоялардан бири эди.

**Муборак АТАНИЯЗОВА,
ҚДУ ўзбек филологияси
кафедраси ўқитувчиси.**

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т.: Шарқ, 2005.

Ойбек кашф этган «Навоий»

Нодир исътедод соҳиби, академик шоир, носир Мусо Тошмуҳаммад ўгли Ойбек болалик йиллариданоқ мумтоз адабиётимизни севиб мутолаа қилган. Унинг ижодий ниятида жаҳолатга қарши маърифат билан курашган Навоий сиймоси орқали бадиий адабиёт сеҳрини кўрсатиш фикри халқ тақдири ҳақидаги теран мушоҳадакорликнинг натижаси ўлароқ туғилган. Ойбек *«Қисқача таржимаи ҳолим»* асарида *«Навоий»*¹ романининг ёзилиш жараёнини хотирлаб: *«Романни уруш йили, қиш фаслида совуқ хонада жинчироқнинг титроқ шуъласида ёзганман»*², – деган эди. Ойбек 1928 йилдан эътиборан Навоий ҳақидаги материалларни йиға бошлаган бўлса-да, орадан ўн тўрт йил ўтгач, яъни 1942 йилдагина романни ёзиб тугаллаган. Чунки масъулиятни теран англаган ёзувчи бу даврда Навоийнинг буюк қалб ёлқини бўлган ўлмас асарларини қунт билан ўрганган. Темурийлар салтанати тарихи ва давр ҳаётининг XX асрга ҳамоҳанг, ўзининг ҳис-туйғуларига оҳангдош, келажакка умид уйғотувчи жиҳатларини саралаган. Айни пайтда Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида тарихий-адабий йўсинда тадқиқотлар олиб борган. Унинг *«Навоийнинг таржимаи ҳоли»*, *«Навоийнинг дунёқараши масаласига доир»*, *«Хамса»нинг асосий образлари*, *«Навоий ҳақида»* сингари йирик тадқиқотлари шулар жумласидандир. Аксарияти 30-йилларда яратилган мазкур тадқиқотлар бирламчи манбаларга таяниб амалга оширилгани, илмий-назарий бақувватлиги, ама-

лий аҳамияти жиҳатидан республикамиздаги дастлабки йирик адабий изланишлар эди.

Сиртдан қараганда «*Навоий*» романида улуғ гуманист шоирнинг таржимаи ҳоли батафсил ёритилгандай туюлади. Чиндан ҳам романда кўрсатилишича, 1469 йилнинг кўкламидан 1501 йилнинг январигача бўлган ўттиз икки йиллик воқеалар қаламга олинган. Навоий қизгин маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолиятда тасвирланади. Донишманд ва тадбиркор Навоий марҳаматли ва талабчан устоз, маданият-маърифат ва ободончилик ишларининг раҳнамози, инсоф, диёнат, адолат ҳимоячиси, мамлакат ва халқ осойишталигининг посбони сифатида намоён бўлади. Мутафаккир шоир ва олим сифатида Навоий ўз ички имкониятларидан унумли фойдаланиб, давлат ва идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислохотлар ўтказиш йўлида жон куйдиради. Низо ва адоватларни бартараф этишга уринади. Қалбини ишонч ва умид тарк этмаган шоир тобора таназзул ботқоғига ботиб бораётган Ҳусайн Бойқаро салтанатида кечаётган воқеалар мантиғини теран англайди. Жаҳолат исканжасидаги юрт пешволарининг қилмишларидан ранж-алам, изтироб чекади.

Романда кўрсатилишича, Навоий улуғворлик ва мардоналикни ўзида мужассамлаштирган нодир шахс. Аммо шуни ҳам таъкидлаш жоизки, 1928 йилдан 1942 йилгача, яъни Айни қатағон даврида ёзилган романда замон талабига кўра Ойбек Навоийнинг асарларидан унинг хурофот, жаҳолат, муштумзўрликка қарши курашувчи жиҳатларини топиб, уларни бўрттириб кўрсатишга мажбур эди. Шунинг учун ҳам романда Султон Ҳусайн Бойқаронинг барча хусусиятлари Навоийга қарши қўйилиб, у базм ва майхўрликка берилган, мустақил фикрлашдан маҳрум шахс сифатида акс эттирилган. Шунингдек, Мажидид-

дин ва унинг тарафдорлари ҳақида Навоийнинг уларга нисбатан деган «аждарнафс», «дарранда», «газанда», «бўрилар», «итлар», «чиркин махлуқлар», «ифлос пашшалар» каби сўзлари таъкидлаб кўрсатилган.

Шу билан бирга Ойбек роман ёзилган даврдаги таҳликали вазиятни унинг қаҳрамонлари хатти-ҳаракатлари орқали Навоий даврига ишора қилиб тасвирлаган. Масалан, Арслонқулдан Дилдорга хабар келтирган фолбин кампир атрофга аланглаб секингина сўзлайди. Ҳаяжонини босолмаган Дилдорни: «*Ҳой, секин гапир!... Жинни бўлдингми? Қаердасан?*» – дея огоҳлантирар экан, даричани ёпиб кўйиб, шивирлаган ҳолда сўзлайди. Ҳатто ваҳимага тушиб, *зинҳор бировга оғиз очма*, – дея таъкидлайди. Дилдорнинг: «*Хат бермадимиз сизга?*» – деган сўровига: «*Тил зиндонга судрайди, хат дорга элтади, болам!*» – дея бир қадар ўқиниш ва жафони бўйнига олган кишига хос вазминлик билан жавоб беради (228-б.).

Дилдорга ғамхўрлик қилиш илинжида Султонмурод Тўғонбекнинг даргоҳига бош уриб келганида Алоиддин Машҳадий, мавлоно Шаҳобиддин ва бошқа амалдорлар даврасида ўтирган Тўғонбекдай одам ҳам юрт улуғларининг пинжига қанчалик кириб олган бўлишига қарамасдан, дабдурустдан аниқ жавоб айта олмайди. Сунъий қиёфага кириб, совуқ ва расмий муомала қилади. Шоҳнинг қонуни устуворлиги, Шайхулисомнинг адолати тўғрисида сўзлашга, у ўзининг музтариб аҳволини тан олишга, айтилиши вазиятда бошқача йўл тута олмаслигини тушунтиришга мажбур бўлади (245–246-б.). Хўжа Афзал Навоий билан суҳбатда: «*Ҳиротдаги машъум ҳодисаларни айтишдан тил ҳам чўчийди*», – дейди чуқур хўрсиниб (275-б.). Эшик оға Бобоали Ҳайдарни муомалада «*тилга эҳтиёт бўлиш*»ликка чақиради (327-б.).

Ойбек «Навоий» романига бундай ўринларни бежиз киритмаган, албатта. Бу мисоллар орқали у ўз даврининг руҳига ҳам ишоралар қилган бўлиши мумкин.

Зеро, ижодкорнинг мудом уйғоқ қалби олам ҳодисаларини идрок қилади ва ҳис этади. XV аср воқеа-ҳодисаларини бадий умумлаштиришда Ойбек қалбида мусиқий бир оҳанг оққанки, у ҳис этган бу ҳолат романига ўзига хос ички ҳарорат бағишлайди.

Тарихий шахслар тақдирига монанд тарзда роман ритмининг мароми ҳам ўзгариб туради. Чунки роман яхлит ритмга хос дастлабки ибтидо асарнинг илк саҳифаларидаги тасвирлардан бошланади. Қадимий Ҳиротнинг ёмғир ғуборларидан тозаланган нақшинкор гумбазлари ўзаро баҳор куёшининг порлашию, ним қоронғу заҳ ҳужрадаги ёши, илм даражаси, феъл-атвори турлича бўлган кишиларнинг тирикчилик илинжида ўтиришлари келгуси воқеаларнинг гоҳ осуда, гоҳида хавотирли кечишига ишорадир. Ҳар бири ўз руҳий эҳтиёжини тўлдиришга интилган мураккаб инсоний тақдирларни ёзувчи имон, эътиқод, ҳидоятга даъват этувчи оҳанг устуворлигида тасвирлайди. Қўрқув ва хавотир ичида яшаётган қаҳрамонларнинг безовта қалбига хос руҳ давр манзараларини акс эттиради.

Романда ҳаёт синовларини матонат билан енгиб ўзлигини англаган қаҳрамонлар ҳолати жонли тасвирланади. Улар орасида Навоий ўз эркинлиги билан алоҳида ажралиб туради. Навоий сиймоси орқали ақидаларида собит, истиқболга комил ишонч билан боқувчи қудратли руҳ эгасининг эзгулик йўлидаги ҳаракатлари китобхон қалбига далда берибгина қолмай, яратувчанлик ва ижодкорлик руҳини ҳам туғдиради. Романдаги ритм қисмлар узвийлигини таъминлайди. Оҳангнинг гоҳ авж пардаларда, гоҳ сокин, гоҳ тантанавор, гоҳида эса маъюс оқиши

сурат ва сийрат жилваларидаги қалб туғёнлари, исён ва итоат, қатъиятлилик ҳамда бандасининг ожизлигини ифодалайди. Ойбекнинг Оламу Одам яхлитлигини намоён этишида романдаги ягона овоз оҳангларнинг ўзаро уйғунлиги китобхоннинг бутун борлигини қамраб олади.

«Навоий» романининг яхлит ритмини белгилашда ёзувчининг ўзи калит бергандай туюлади: «Юсуфдек хушрўй» ва «Ўбдон ақлли» Мўмин Мирзо ҳақида адиб: «...шаҳзода Қуръондан бошини кўтармади. Мунгли товуш билан қироат қилаверди», – деб ёзади. Бу фожианинг исканжаси остида руҳан ўртанаётган Навоий эса фикран асрларнинг, даврларнинг манзарасига назар ташлаб, ҳазин оҳанг ила сўзлайди. Ана шу ҳазинликда ҳақиқатнинг аччиқ таъмини, мамлакат тақдирида бошланajak муқаррар бўроннинг дарагини туйиш мумкин.

Бироқ, Ойбек романга сўнгги нуқта кўяр экан, оптимист шоир ҳақидаги асарни ғамгин бир руҳ билан якунлашни истамайди. Ўз ҳаётидан мамнун «юрагида шодлик чайқалган» Навоий ҳолатини тасвирлаб ёзади: «Шоир шамни ўчирди. Ҳассани қўлга олиб, ётоқ уйга кирмоқ учун, увушган оёқлари билан аста-аста юриб, ташқари чиқди. Салқин ҳаво юзларига ёқимли урди. Чексизликдан муаззам оҳанг билан оққан юлдузларнинг нафаси, боғчадаги дарахтларнинг шитирлаши, ярим кечада ип йигирган жафокаш кампир чархининг «ғув-ғуви», узоқда карвон тевалари қўнғироғининг вазмин оҳанги – барчаси шоирнинг кўнглига бир хилда яқин, таниш, маънодор туюлар, барчасини у чуқур сезар эди» (431–432-б.).

Донишманд шоир шамининг ўчиши ҳаётининг ҳам ниҳоясига яқинлашиши арафасида кечади. Ҳавонинг тоза ва салқинлиги, юзларга урилган майинлиги, дарахтлар шивирию, коинотнинг муаззам оҳангларига уйғун. «Жафокаш кампир» қиёфасида рамзлантирил-

ган «*фалак чархи*»нинг тинимсиз «*ғув-ғуви*» муаззам тарих биносини яратишга ёхуд кун-паякун этишга улуш қўшган не-не эрлару, гуноҳга ғарқ бўлган нокасларнинг тарих йўлларида «*улкан карвон*» янглиғ ўтиб кетганлиги, вақт аталмиш олий ҳакамнинг вазмин оҳанглардаги шафқатсиз ҳукмига хос жаранг китобхон қулоқлари остида садо беради. Ўзини табиатнинг бир зарраси деб билгани боис ҳам уларнинг барчаси шоирнинг кўнглига яқин, таниш, маънодор.

Навоийнинг эски қадрдони кекса бир шоир тилидан айтилганидай, «*жаҳонгашта шамоллар шоирнинг муқаддас оёқ изларидан бўса оладилар*». Бу тасвир шоирнинг вафотидан изтироб ва ҳасрат чўккан дилларда сезилган ўлим шарпасини қувгандай, ҳаётнинг ўткинчилиги ҳақидаги иқрорларни унуттиргандай, мамлакат ҳаётидаги руҳсиз бўшлиққа маъно бергандай, ўксиклик ўрнини умидворлик эгаллагандай таассуротлар уйғотади. Аслида ҳам шундай. Ойбекнинг: «*Улуғ қабрнинг устида Ҳирот йиғлади... Шоирнинг мотамини шеър гуллари беади*» (439-б.), – деб ёзиши бежиз эмас. «*Навоий*» романи Ойбек даҳосининг улуғ мутафаккирга бўлган тизгинсиз муҳаббатидан дарак берувчи ўзига хос ҳароратга йўғрилган гулдаста сифатида ҳануз ўз қимматини сақлаб турибди.

Ойбек иқтидори, ҳиммат ва ғайрати, илҳом булоғининг маҳсули бўлган «*Навоий*» ахлоқий-сиёсий, ижтимоий-фалсафий романи адиб ҳаёлининг кўркам чаманзоридан терилган гўзал гулдастадир. Мамлакат ҳаётида тўхтовсиз сиёсий зилзилалар давом этаётган бир даврда имонли ва виждонли адиб сифатида Ойбек эл, юрт тақдирига бефарқ қарай олмас эди. Унинг фикри давр ва салтанатлар оша кезиб, темурийзодалар тақдири мисолида тубсиз ўпқон ёқасига келиб қолган

империяни муқаррар ҳалокатдан огоҳ этибгина қолмай, истиқболда бошланажак машъум бўрондан ҳам дарак берди. Инсониятнинг улуғ фалокатлар қаршисида такрор қолмасликлари учун бани одам фарзандлари бир-бирларига ўзаро муҳаббат ришталари билан боғланмоқлари, юртда адолат барқарор бўлишини тилаган Ойбекнинг бедор руҳидан таралган ҳаётбахш нурлар басират кўзини очувчи калит вазифасини ўтайди.

Ойбек орзу қилган чинакам эркинлик шамоллари юртимизда эсиб, адибнинг муборак пойқадамлари гардидан бўса олаётганидан табаррук юз бешинчи баҳорини қаршилаётган донишманд адибнинг руҳлари шод бўлса ажаб эмас.

**Исломжон ЁҚУБОВ,
филология фанлари номзоди, доцент.**

¹ Ойбек. Навоий. Роман. Т.: Ўқитувчи, 1985 (Кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

² Ойбек. Ўн тўртинчи том. Т.: Фан, 1979. 16-б.

Муҳаммадшариф Сўфизода

(Сўфизода таваллудининг 130 йиллигига)

Маърифатпарварлик адабиёти вакилларида бири Муҳаммадшариф Сўфизода 1880 йил Чуст шаҳрида хунарманд оиласида туғилди. Унинг отаси Эгамберди Сўфи пичоқчи-хунарманд бўлиб, масжидда сўфи ҳам эди. Онаси Зайнаб хола ўғлини илм-маърифатли қилишга ҳаракат қилади ва уни дастлаб маҳалладаги анча ўқимишли, халқ қўшиқларини, шеъриятини хуш кўрувчи,

чиройли қироат билан ўқувчи Манзура отинга топширади. Шундан сўнг Муҳаммадшариф ўқишни маҳалла мактабида давом эттиради. У 1890-йилда Қўқон мадрасаларининг бирида ўқий бошлайди. Қўқондаги катта маданий-адабий муҳит Муҳаммадшарифга кучли таъсир кўрсатиб, у Муқимий бошчилигидаги ҳажвчилик мактаби, Фурқат ва Исҳоқхон Ибратнинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари, публицистик мақолалари билан танишади. Бу улкан ижодкорлар таъсирида Сўфизода «Губор дарду алам сийналарни қилди фигур» деб бошланувчи, «Ўпай» радифли лирик, «Даканинг», «Бедананг», «Бургалар» каби ҳажвий ҳамда маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган қатор шеърларини яратади.

Мадрасада ўқиб юрган кезларида ўзбек тилида чиқадиган биринчи газета – «Туркистон вилоятининг газети» билан танишади. XX аср бошларида у Сўфизода ва Ваҳший тахаллуслари билан ҳажвчи шоир сифатида элга танила бошлади. Маълумотларга кўра, Ваҳший тахаллусини унга Муқимий берган. Муҳаммадшариф 1890-йилда Қўқонда илк бор очила бошлаган рус-тузем ва татарларнинг «усули савтия» мактаблари ва улардаги ўқитиш усуллари билан танишади.

1899 йилда Сўфизода Чустга қайтади, аммо унинг шеърляти ўзидан олдин Чустга етиб келган, айниқса ҳажвиялари ижтимоий-сиёсий тузум тарафдорларини, мустамлакачи маъмурларни ташвишга сола бошлаган эди. Улар шоирни «бадасл», «беадаб» деб, даҳрийликда айблайдилар. Сўфизода бу таъқиб ва тазйиқлардан қутулиш учун 1900–1913 йилларда ватанни ташлаб кетишга, ўзга юртларда ҳаёт кечиришга мажбур бўлади ва Кавказнинг Боку, Тифлис каби шаҳарларида, Туркия, Арабистон, Ҳиндистон сингари мамлакатларда яшайди. Сўфизода маълум муддат Истанбул университетиде ўқийди, аммо оғир иқтисодий ҳаёт ўқишни

охирига етказиш имконини бермайди. Бирмунча вақт Тифлис ва Бокуда яшаб, озарбайжон халқининг Жалил Маматқулизода (1866–1932), Алиакбар Тоҳирзода Собир (1862–1911) каби маърифатпарварлари билан яқиндан танишади. Алиакбар Тоҳирзода Собир шеърияти таъсирида ёзилган қуйидаги мисраларда Сўфизода «маърифатли онаси йўқ», «маърифат нишонаси»ни кўрмаган ўзбек қизларининг аҳволига дил-дилдан ачиниб:

*Хоним, суюкли сочинг вор, на суд шонаси йўқ,
Очиб десам сўзими маърифат нишонаси йўқ...
Ёзув ғизолини сайёд кўзларинг танимас,
Масалда ворки, анингдоми вору донаси йўқ...*

*Баёз аллар ила инжа-инжа бармоқлар,
Санга верурмиш экан фазли котибонаси йўқ...
Насл таассуф эдилмас шу ҳола, ой қизлар,
Ватанни халқларини маърифатли онаси йўқ.
Сабаб надур, душунинг, Оврупо усулинча
Биз йўла қуш кабимиз, вале ошиёнаси йўқ.¹ – деб ёзади.*

Сўфизода ўзга юртларда мусофирона ҳаёт кечирсада, ўз шеър ва мақолалари билан Кавказ матбуотида, машҳур татар маърифатчиси Ризо Фахриддиннинг «Шўро» журналида, «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон» газеталарида фаол қатнашиб туради. Қаерда бўлмасин, у маориф, ўқув-ўқитув ишлари билан яқиндан танишади. Чет элларда товуш услубига асосланган «усули савтия» ўқитиш тизимини чуқур ўрганади. 1910–1912-йилларда Қўнғиротда жаид мактаби очиб, муаллимлик қилади, шу билан бирга, миллатни, айниқса, хотин-қизларни илм-маърифатга даъват этувчи шеълари билан «Шўро» журнали саҳифаларида мунтазам қатнашиб туради: «Ватан», «Муслималар»,

«Хонимлар», «Асфандиёрхон» шеърлари шулар жумласидандир. Сўфизода «она бўлғучи қобила қизлар»нинг оғир аҳволига қайғуради ва уларнинг илм-фан эгалари бўлишларини орзу қилади:

*Бечора она булғучи қобила қизлар
Нозик қўлига олмай ўтар хома ва дафтар.
Ибрат кўзимиз кўру, ҳақиқат қулоғи кар,
Сўз тўғриси шул: бизда на бор абра, на астар...²*

Узоқ давом этган қувғиндан сўнг Сўфизода 1913 йилда ўз ватани Чустга қайтиб келади ва янги мактаб, шунингдек, ўз вақтида ўқий олмаган катта ёшлилар учун кечки мактаб, Камарсадада етим-есирларни тарбиялаш учун «Дор ул-айтом» («Етимлар уйи»)ни очади. У ўз мактабида жўғрофия, ҳандаса, ҳисоб каби замонавий фанларни она тилида ўқитади. Сўфизода мактабга жаҳид мутаффакирлари Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибратлар томонидан нашр этилган дарслик ва қўлланмаларни жорий қилади, камбағал болаларни дарсликлар билан таъминлаш мақсадида кичик мактаб кутубхонасини ташкил этади ҳамда дарсликлар ва «Матбааи Исҳоқия» (Тўрақўрғон-Наманган)да босилган китоблар сотиладиган китоб дўконини ҳам очади.

Сўфизода ўз мактаби пештоқига: *«Мен ул буёқчманки, мактаб хумида ранг бериб, қора чапаниларни ўн икки ойда оқ қиламан»* – деган сўзларни шиор сифатида ёзиб қўяди. Бу мактабда ўқувчиларнинг саводи тез чиқиб, улар дунёвий илмлардан ҳам хабардор бўла бошлайдилар, калтак жазоси олиб ташланади ва дарс жадвали жорий қилинади. Мактаб интизоми маълум тартибга солинди, натижада, аҳоли орасида бу мактабга ихлос кун сайин ошиб борди. Шу билан бирга содда халқ кўнглига қутқу солувчилар, мусулмон аҳкомларини бузиб талқин қилувчиларнинг қаршилиги ҳам кучайиб

борди. Бундай зиддиятларнинг кучайишига ўқувчилар орасида Сўфизоданинг турли-туман бидъатларга қарши тушунтириш ишларини олиб борганлиги ҳам сабаб бўлган эди. Хурофот тарафдорлари унга қарши кураш бошлайдилар. Бунинг исботи сифатида Чуст қозиси Аббосхонхожи Муҳаммадаминхожи ўғлининг Сўфизодага қарши ёзган мақоласида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Усули жадид»га моҳирлигини изҳор этиб, баъд майда болалардан бирмунчаларини тўплаб, бир неча кун устодлик маснадида юриб, ҳамёнида бир тийин йўқ, тавба тошини кўрмак орзусинда ажойиб нутқлар илан сўз очти... «Эшон ва шайхлар учун назр бериш аҳмоқликдур...», «Намоз ўқумасанлар ҳам зарари йўқ деб, иккинчи таълимлари фўрма кийинлар деб...³». У шу мақолага Сўфизодани ҳақоратловчи қуйидаги шеърни ҳам илова қилган:

*Емаку, ичмаку, юрмакда таълими жуда кўбдур,
Тамоми басхилофи суннати ҳайрул башардандур.
Таҳорат илмини билмас, намозу рўзадин ғофил,
На парво қиёматдин, на хавфу, на хатардандур.*

Охир оқибат мактабни ёпиб, ўқитувчи Сўфизодани таъқиб қила бошладилар. Шу муносабат билан «Туркистон вилоятининг газети» қуйидаги хабарни эълон қилди: «Чуст шаҳрида бир мулла шоир «усули жадид» мактаби очган экан. Чуст аҳолилари ани(нг) ахлоқи бузуқ деб, мактабини тарқатиб, ўзини Чустдан ҳайдаб юборган эканлар».

Сўфизода тақдирга тан бериб кетаверадиганлардан эмас эди. У маорифчи сифатида жаҳолатдан маърифат сари етаклашдек эзгу ният учун ҳатто жонини фидо қилишга ҳам тайёр эди. Сўфизода нафақат чувтлик, балки бутун ўлка мутаассибларини, уларнинг кирдикорларини, ҳатто мустамлака маъмурлари билан тил бириктириб,

миллатни, Ватанни жаҳолат ботқоғига судраётганларни қаҳрли киноялари орқали ўз тилларидан фош этди:

*Муаллимни қувиб, мактабни ёпгон чустилар, бизлар,
Бериб пора, приставларни топган чустилар, бизлар.
Дуо қилсун дедук, қизларни сотдук оқсоқолларга,
Ва лекин қилғучи оламни вайрон чустилар, бизлар.
Маориф арз қилманг, жумламиз бирдек тўкулчибиз,
Муриду мухлису муллау эшон чустилар, бизлар.
Ўқуб илму адабни ўрганиб авлодимиз нетсун,
Филонсиз, илмсиз савдога чиққон чустилар, бизлар.*

Бу шеър жаҳолатпарастларни янада даҳшатга солади. Улар Сўфизодани оёқ-қўлини боғлаб, судраб сазойи қилиб: «*Ваҳший учун баққол мол сотмасун, сартарош сочини олмасун, чойхона ва йиғинлар уни тағжойдан маҳрум қилсунлар*», – деган фатво чиқарадилар. Бу ниҳоятда оғир жазо эди. Аммо Сўфизода ўз маслак-этиқодига содиқ қолиб, олиб бораётган ишининг буюк истиқболига ишонади. Буни унинг қуйидаги мисраларида кўриш мумкин:

*Кўб ёз, қаламим, сийнадаги оқ лабанимдан,
Қўшғил ароға озгина дуду равон у баданимдан,
Кетмас бу алам дарду равон у баданимдан,
Ўлсам, дағи қалбимдаги хоку кафанимдан,
Қувди мани жоҳиллар ўшандоқ ватанимдан,
Лекин қува олмас суханимни даҳанимдан.*

Машъум воқеадан кейин Сўфизода яширинча Наманганнинг Шаҳанд қишлоғига келади ва Хўжаматвали (Хўжа Муҳаммад Вали боғи ҳозир республика миқёсидаги шифохона-санаторий) хонақоҳига жойлашиб, бу ерда ҳам муаллимлик фаолиятини давом эттиради. Худойберди ота Маманазаров ва Шарафиддин ота Жабборовларнинг гувоҳлик беришича, Сўфизода Шаҳанд аҳолиси билан

сухбат ўтказиб, элликка яқин қишлоқ болаларини йиғиб, икки гуруҳга ажратади: пешингача бир гуруҳда, пешиндан кейин иккинчи гуруҳда ўқитувчилик қилади. Бир йил ўтар-ўтмас, шаҳандликлар энди ўқитувчига ёлчидик деганларида ва мактаб ҳам тартибга тушаётган бир пайтда Чустда кечган воқеалар шабадаси бу ерга ҳам етиб келади. Қуръони мажиднинг асл моҳиятини идрок қила олишдан маҳрум бўлган мутаассиблар, «усули қадим» тарафдорлари Сўфизоданинг миллатни маърифатга етаклашдек буюк ҳаракатига яна ғов бўладилар.

Сўфизода ўз ҳаётини таҳликага қўйиб, Ватан жароҳатларига малҳам бўлиш мақсадида маориф соҳасида фидойилик кўрсатар экан, унинг кўз олдида чорасиз аҳволга тушган ғариб миллат, жаҳолат қаърига ботиб бораётган жафокаш она-Ватанни кўради ва унинг дардида нафақат кўзлари, «мажруҳ ўлан» жисми ҳам қон йиғлайди:

*Ватан ҳолиндан ўтру кўзларим сақфинда қон оғлар,
На ёлғиз кўзларим, мажруҳ ўлан жисмимда жон оғлар.
Жаҳонда маҳв ўлуб ул қаҳбалар бир кун кетар онжақ,
Мисоид аср ичинда фавт ўлан ушбу замон оғлар.
Ёзуқ олиий Ватан ўксиз каби бир ҳолда душмушким,
Агар таҳрир эдарсан, хомаи муъжиз баён оғлар.*

Натижада Сўфизода иккинчи бор ўз Ватанидан чиқиб кетишга мажбур бўлади. У 1915 йилда Ҳиндистонга бориб, муаллимлик қилади. Бу ерда ҳам уни инглиз мустамлакачилари таъқиб остига оладилар. Сўфизода Афғонистонга келишга мажбур бўлади. Бу ерда анча оғир, машаққатли меҳнат билан кун кечиради, каллапазга шогирд тушади. Бу ерда ҳам у маърифат йўлидаги фаолиятини тўхтатмайди. Жумладан, Қобулда афғон халқининг атоқли маърифатпарвар шоири Маҳмуд Тарзий (1865–1933) муҳаррирлигида чиқа бошлаган «Сирож ул-

ахборе афғония» («Афғон хабарлари чироғи») номли газетасида унинг маориф ва мактаб, илм-маърифат ҳақида форс тилида ёзилган бир неча шеър босилади ва бу шеърлар Афғонистон амири Ҳабибуллохон эътиборига тушади. Амир шоирни чақиради ва унинг илтимосига биноан мактаб очиб, ўқитувчилик қилишга рухсат беради. Унинг мактаби амирнинг ўғли Омонуллохонда ҳам яхши таассурот қолдиради. Афғонистон тахтига Омонуллохон ўтиргач, Сўфизодани маориф вазирлигига масъул ишга олади. Сўфизода илғор педагог ва юсак дидли шоир сифатида Афғонистонда катта эътибор қозонади. У 1919 йилда Афғонистон давлат арбоблари делегацияси таркибида Тошкентга келади ва ўз Ватанида қолишга рухсат сўраб, Афғонистон ҳукуматининг вакили ҳузурига киради: *«Ўз юртимда яшашга имконият бўлмаган чоғларда ва оғир кунларимда юртингизда яшашга имкон бердиларингиз. Бунга ташаккур изҳор этаман... Буни арз этмак бирла омонатларингизни топшираман»*, – деб мурожаат қилади ва ўз юртида қолади.⁴

Бу пайтга келиб, юртида сиёсий вазият ўзгариб, жадидчилик ҳаракати жонланган эди. Сўфизода ўз Ватанига келган биринчи кунлариданоқ маориф ва бадий ижод соҳасига шўнғиб кетади. Дастлаб у Наманган вилоятининг Шаҳанд қишлоғига келиб, яна мактаб очади ва ўқитувчилик қилади. 1920 йилнинг охирларида Сўфизода бу мактабни шогирди Худойберди Маманазаровга топшириб, ўзи Чустга келиб, у ерда маориф ширкатини тузиб, янги мактаблар очади ва ўқитувчилик билан шуғулланади. Шу билан бирга бадий ижод соҳасидаги қизғин фаолиятини ҳам давом эттиради. Афсуски, энди маърифатга қарши бўлган дин пешволари ўрнини Туркистон халқи маърифатли бўлишидан чўчиган янги ҳукумат тазйиқлари эгаллай бошлади. Сўфизода

эса ҳамоан маориф ва ҳақиқатни ёқловчи танқидий шеърлар ёзишдан тўхтамади. Масалан, Сўфизоданинг 1925 йилда «Муштум» журналида босилган «Хуржун» шеърида янги ҳукумат ваъдалари пуч бўлиб чиққани ҳақида баралла ёзади:

*Эй ҳақиқат, қани сен, биз яна бўлдуқ хуржун,
Қайда қолди фуқаро раҳбари, янги қонун?!
Ўлтуруиб хум бошига, бўлди буёқчи маймун,
Олди «партийни» бўлуб, кўп киши икки хотун,
Женодделдаги хом носиха – биби отун...*

Шеър мазмунидан кўриниб турибдики, Сўфизоданинг шўро ҳукуматига боғлаган орзу-умидлари сароб бўлиб чиққан эди. 30-йилларга келиб бошқа жадидчилар қаторида Сўфизода ҳам таъқиб остига олинади. 1935 йилда ёзувчи Назир Сафаров шоирнинг 214 та шеърини тўплаб, нашрга тайёрлаш арафасида таъқибга учрайди. Сўфизода авжи ижодий кучга тўлган бир пайтда 1937 йилда бошқа жадидчилар қаторида қатағон қурбони бўлади.

Сўфизода педагогик фаолият билан бир қаторда бадиий ижод билан ҳам шуғулланди. Шеъриятдаги меҳнатлари муносиб қадрланиб, унга 1926 йил 27 февралда республикада биринчи бўлиб «Ўзбекистон халқ шоири» унвони берилди. Сўфизоданинг адабий ва педагогик фаолиятини ўрганиш 1960 йилларнинг охирларидан бошланди. Узоқ давом этган сукунатдан сўнг 1968 йилда адабиётшунос Тўлқин Расулов Сўфизоданинг бир қисм шеърларини тўплаб, «Тароналар» номи билан нашрдан чиқарди, унинг педагогик фаолияти ҳақида ҳам муҳим маълумотлар берди.⁵ Ватанимиз мустақилликка эришгач, бошқа жадидчилар қатори Муҳаммадшариф Сўфизода ҳам оқланиб, «Танланган асарлар»и «Истиклол қаҳрамонлари» рукни остида 1999 йилда «Маънавият» нашриётида босмадан

чиқарилди. Бу тўплам билан танишар эканмиз, унинг ўқитиш усулияти ҳақидаги илғор фикрлари ҳамон ўз қийматини йўқотмаганини кўриш мумкин.

**Улуғбек ДОЛИМОВ,
педагогика фанлари доктори.**

¹ Ибрат, Ажзий, Сўфизода. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 1999. 217-б.

² Туркистон вилоятининг газети. 1914 йил. 6-сон.

³ Туркистон вилоятининг газети. 1910 йил, 1-сон.

⁴ Т.Расулов. Сўфизода. Тароналар. Т., 1968. 9–10-б..

⁵ Ўша манба, ўша бет.

Ночор туйғуларни кўркем ифодалаган ёзувчи (*А.П.Чехов таваллудининг 150 йиллигига*)

Рус мумтоз адабиётининг йирик вакили, жаҳон адабиётида ўз мавқеи ва ўрнига эга бўлган, асарларининг кўпи ўзбек тилига таржима қилинган машҳур ёзувчи Антон Павлович Чехов 1860 йилнинг 17 январида Таганрог шаҳрида туғилган. Отаси — Павел Егорович Чехов кичикроқ баққоллик дўкони эгаси, онаси — Евгения Яковлевна эса уй бекаси бўлиб, болалар тарбияси билан шуғулланар эди. Антон оилада учинчи фарзанд бўлган. Тўнғич акаси Александр адабиётшунос, иккинчи акаси Николай рассом, укалари: Иван — ўқитувчи, Михаил — адабиётшунос, синглиси Мария эса муаллимлик касбини эгаллади.

1868 йили Таганрог гимназиясига ўқишга кирган бўлажак ёзувчи болалигидан отасининг дўкондаги ишларига кўмаклашарди. Хонавайрон бўлган отаси унга қарз берганлардан хуфёна равишда 1876 йили Москвага қочиб кетади ва бутун оила унинг ортидан бирин-

кетин шахарга йўл олади. Ўқишини давом эттириш учун Таганрогда ёлғиз қолган ўспирин Антон репетиторлик қилиб, ўз кунини ўзи кўради. Айни вақтда, бўлажак ёзувчи гимназияда яхши ўқийди ва у ерда чиқариладиган «Ҳордиқ» журналининг фаол муаллифларидан бирига айланади. Гимназияни 1879 йилда битирган бўлажак адиб Москва университетининг тиббиёт факультетига ўқишга киради ва 1884 йили университетни тугатгач, уезд врачлари сифатида меҳнат фаолиятини бошлайди. У 1884–1885 йилларда «Россияда табобат иши» мавзусида илмий тадқиқот ишини ҳам ёзади.

Чехов бадиий ижод билан талабалик йилларидаёқ, тирикчилик ўтказиш илинжида шуғуллана бошлайди. ҳаётда ўта жиддий, ҳар бир гапини ўйлаб гапирадиган Антон инсон ва оламнинг кулгили жиҳатларини кўриш ва тасвирлашга ғоят моҳир эди.

Чехов ўзининг талабалик тирикчилигини ўтказиш, ҳам боқувчисиз қолган оиласига ёрдам бериш учун бозорбоп нарсалар ёзишга интиларди. Бўлажак ёзувчининг «Кимга тўлаш керак?» деб номланган илк ҳажвияси 1878 йилда «Стрекоза» юмористик журналида «Оқсоқол йигит» таҳаллуси билан босилиб чиқади. 1879 йилда Антон «Отасизлик» номли пьеса ёзади. 1880 йилнинг мартада «Стрекоза» журналида бу ёш қаламкашнинг «Олим кўшнига хат» ҳикояси ва «Роман, қисса ва б.қ.ларда нима кўп учрайди?» сарлавҳали насрий пародияси босилади. Талаба Чехов «Стрекоза», «Будильник», «Зритель», «Москва» каби журналлар ҳамда «Петербургская газета», «Новости дня» газеталари билан ҳамкорлик қилади. У дастлабки битикларини «Антоша», «Талоқсиз одам», «Акамнинг акаси», «Улисс» ва «Антоша Чехонте» таҳаллуслари билан чоп эттирган. 1882 йилдан у Петербургнинг «Осколки» журнали билан ҳамкорлик қилади, 1883–1885 йилларда

эса шу журналнинг «Москва ҳаётидан парчалар» рукнини олиб боради.

Жамият ҳаёти, одамлар табиати ва уларнинг ўзаро муносабатларини ўта синчковлик билан кузатгани ҳамда оддий воқеалар замирида теран ҳаётий ҳақиқатларни кўра билгани учун ёш ёзувчининг деярли барча ҳикоя ва ҳажвиялари у ёки бу даражада цензура тазйиқига учрарди. Жумладан, 1882 йилда тайёрланган «Шўхлик» тўплами айнан цензура туфайли дунё юзини кўрмай, қолиб кетади. Ёзувчининг «Мельпомена чўпчаклари» номли илк китоби 1884 йилда чоп этилади. Шундан сўнг 1886 йилда «Олақуроқ ҳикоялар», 1887 йилда «Гавгумда», 1887 йилда «Озорсиз сўзлар», 1888 йилда «Ҳикоялар», 1890 йилда «Ҳўмрайган одамлар» каби бир қанча насрий китоблари кетма-кет нашрдан чиқди.

Авваллари А.Чехов ўзининг ижодий фаолиятига жиддий қарамас, ўзини фақат шифокор деб биларди. Адабиёт унинг учун камхаржликни бартараф этиш йўли, йўқчиликдан қутулиш ва тирикчилик ўтказиш воситаси эди, холос. Ундаги табиий истеъдод, ғоят ўткир ҳажвий нигоҳ, беозор сўзлар ёрдамида юзага келадиган кучли ва ёндирувчи киноя унинг асарлари ўқишли бўлишининг сабабчиси эди. Турли-туман газета-журналлар ёш адибдан тинмай кичик ҳажмли ҳажвий асарлар ёзиб беришни сўрашар, ҳожатбарор врач эса бу сўровларни ўз вақтида бажарар эди.

А.Чеховнинг ширадор тили, ҳеч ким эътибор қилмайдиган «кичик» одамларнинг ўта жўн ҳаётидаги кулгили жиҳатларни кўра билиш ва тасвирлай олиш маҳорати ўша давр зиёлиларининг эътиборини тортмай қолмади. 1886 йил 25 мартда ўз даврининг таниқли адиби Д.В.Григорович йигирма олти яшар Чеховга хат ёзади

ва унда «ҳақиқий истеъдод» борлигини айтиб, бу истеъдодни ўткинчи тирикчилик йўлида эмас, балки «жиддий ва салмоқли ишлар учун» сарфлашни маслаҳат беради. Ёш ёзувчи ҳаяжон билан каттагина жавоб хати битиб унда: **«Сизнинг тоза кўнглингиз ҳаққи афсус билан қайд этаманки, менда ҳурмат қилишга арзийдиган қобилият мавжудлигини шу вақтгача билмасдим»**,— деб ёзади. Д.В.Григоровичнинг бу мактуби Чеховнинг адабий ҳаёти учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, уни бадиий ижод билан жиддийроқ шуғулланишга ундади.

Ёзувчилик ўзининг қисмати эканини англаб етган А.Чехов 1890 йилда Сахалин оролига саёҳат қилади. Ҳаётни янада чуқурроқ ўрганишга аҳд қилади. Бутун мамлакатни кезиб чиқиш, бир муддат Сахалинда яшаш, маҳкумлар ҳаётини ўрганиш, орол аҳолисини рўйхатга олишда қатнашиш, врачлик амалиётини ўташ асносида одамлар ҳаёти билан яқиндан танишиш ёзувчи қалбида ўчмас таассурот қолдирди. Бу таассуротлар бевосита ушбу сафар натижасида дунёга келган «Сахалин ороли» китобида ёрқин акс этган. Бу сафарнинг бадиий излари, шунингдек, «Сургунда» (1892), «Қотиллик» (1895), айниқса, «6-палата» каби бадиий яратиларида ўз ифодасини топади.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб Чехов театр билан яқин ҳамкорлик қилади. Бу соҳага ҳам у ҳажвчи сифатида кириб келди. Дастлаб «Тамакининг зарари ҳақида» (1886), «Айиқ» (1888), «Таклиф» (1889), «Зўраки трагик» (1890), «Юбилей» (1892) – унинг бу соҳага қўйган илк қадамлари эди. Драматургия соҳасида бир қадар тажриба орттирган адиб шундан сўнг, 1887 йилда «Оққуш қўшиғи» драматик этюди, 1889 йилда «Иванов», 1890 йилда «Тўй», ўша йили «Ажина» (1897 йилда қайта ишланиб, «Ваня тоға»га айлантирилган), 1896 йилда

«Чағалай», 1901 йилда «Уч опа-сингил», 1904 йилда «Олчазор» каби драмаларни яратди.

XIX асрнинг сўнги ўн йиллигида Чехов бир неча бор чет элга сафарга чиқади. Сахалин оролидан Ҳинд океани орқали юртига қайтган ёзувчи 1891, 1894, 1897, 1900–1901 ва 1904 йилларда беш марта бир қатор Европа давлатларига ҳам сафарга чиқади. Адиб учун бу сафарлар шунчаки дунё кезиш ёки бедаво дардга айланган сил касалидан даволанишга уриниш натижаларигина бўлмай, олам ва инсонни ўрганиш, мамлакатлар ва миллатларни бир-бирига солиштириш, улардаги яхши ва ёмон жиҳатларнинг илдизини топиш, инсон ҳаётини азобга айлантирган иллатлар манбаини қидириш учун беқиёс имконият эди.

1893 йилдан эътиборан Чеховнинг ижодий ҳаётида кўтарилиш босқичи бошланади. Энди адабиёт унинг учун тирикчилик воситаси эмас, ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамонт масаласига айланганди. 1893 йил 18 августда адиб А. Суворинга йўллаган хатида: **«Мен аввалгидан кўра кўпроқ ва тезроқ ёзяман. Сон-саноксиз сюжетлар уюлиб кетди»**,– деб ёзади. Бу даврда ёзган Чехов ўзининг «Ғилоф бандаси», «Маймунжон», «Севги ҳақида», «Қайлик» каби бир қатор ҳикояларида одамлардаги бефарқлик, ялқовлик, билимсизлик, қўрқоқлик, маънавий мудроқлик каби иллатларни ғоят таъсирли ва ишонарли қилиб акс эттиради.

1898 йили Ялтага кўчиб келган Чехов бу ерда Л.Толстой, И.Бунин, А.Куприн, И.Левитан каби улуғ ижодкорлар билан яқин мулоқотда бўлади. Ҳаётининг бу палласида у шуҳрат чўққисини эгаллаб, истеъдоди ҳар томонлама эътироф этилгани боис, 1900 йилда Россия академиясининг фахрий академиги этиб сайланади.

Эски ўпка касали авж олган ёзувчи мунтазам даволанди, лекин ёшлиқда орттирилган хасталикни на ватанида, на чет элларда енголмайди. Хасталик кучайгач, А.Чехов 1904 йилнинг июнь ойи бошларида Олмониянинг Баденвейлер курортига даволаниш учун боради ва ордан бир ой ҳам ўтмай, 2 июль куни шу ерда вафот этади. Ватансуяр ёзувчининг жасади Россияга келтирилиб, Москвадаги Новодевичье қабристонига дафн этилади.

У чин маънода ўз феъли, тақдири ва инсоний қиёфасини ўз қўли билан ярата олган шахс эди. Чехов бутун умри давомида ўзида эзгу инсоний фазилатларни қарор топтиришга, кўпчилик хом сут эмган бандаларга хос ожизликлардан халос бўлишга интилиб яшади. Шу тариқа, у бир умр ўз шахсини юксалтириш йўлидан борди. Бу йўл жуда мушкул ва нотекисликларга тўла эди. Унинг ўз-ўзини тарбиялаш, шахсиятида эзгу фазилатларни шакллантириш борасидаги меҳнатининг қанчалик машаққатли экани 1889 йилда А.Суворинга ёзган бир хатида жуда образли қилиб айтилган қуйидаги иқрорда яққол намоён бўлади: **«Ўзимдаги қулни томчиматомчи сиқиб чиқаряпман».**

А.П.Чехов бир умр ўз шахсига доғ теккизмай, инсонлик ғурурини топталишига йўл қўймай, тўғри деб ҳисоблаган ишни қилиш ва айтиш зарур деб билган сўзни айтишга ўзида журъат топиб яшади. «Ваня тоға» пьесасида доктор Астров тилидан айтилган: **«Инсоннинг ҳамма нарсаси: юзи ҳам, кийими ҳам, қалби ҳам, фикри ҳам гўзал бўлиши керак»**,— деган гаплар, биринчи навбатда, Чехов шахсиятининг ўзига тегишли эди.

Ёзувчининг бадиий асарларида шу юксак инсоний фазилатлар акс этарди. Гарчи, у асарларида кўпроқ инсон табиатида мавжуд иллатлар устидан кулса-да, бу кулгининг замирида ҳаммиша йиғидан ҳам оғирроқ дард

силқиб туради. Ва маънос кулгига йўғрилган бу дард ҳар доим инсонларда инсон деган улуғ номга номуносиб, унинг шаънини ерга урадиган жиҳатлар борлигидан чекилган адоқсиз надоматдан туғилади.

Адибнинг «Буқаламун», «Ғилоф бандаси», «Маймунжон», «Ниначи», «Адабиёт муаллими», «Йўғон ва ингичка», «Чиновникнинг ўлими», «Унтер Пришибеев», «Ёвуз ниятли киши» каби ҳикояларида маълум бир шахсдаги айрим иллатлар бетакрор йўсинда акс эттирилади. Адиб ўзининг барча асарларидаги каби бу ҳикояларда ҳам ўз қаҳрамонларига нисбатан холис муносабатда бўлади.

Умуман олганда, ёзувчининг холислиги, бетарафлиги, яхши-ю ёмонни бирдай тасвирлаш усулини бадиий адабиётга биринчи бўлиб Чехов олиб кирган. Бошқа ёзувчилар асарининг бошиданоқ қаҳрамонга нисбатан ўз муносабатларини билдиришга, кимнидир ёқлаб, кимнидир қоралашга уринган бўлса, Чеховнинг асарларида адибнинг ким томонида эканини билиб олиш мушкул. Ёзувчи ҳеч ким томонида турмайди, у ҳеч кимни қўллаб-қувватламайди ёки фош қилиб, инкор ҳам этмайди. Холис муносабат мумкин бўлмайдиган ҳолатларда ҳам унинг муносабати холислигича қолади. Чехов биринчи навбатда, ўз ўқувчисига ишонади ва уни ўзининг ижодий ҳамкорига айлантиради. Негаки, ёзувчи ҳамма нарсани айтиб бермаса ва ҳеч кимга ўз фикрини ўтказишга уринмаса ҳам унинг асарларини ўқиган киши холис тасвир замиридаги маънони илғаб олади.

Бадиий ижод тажрибасига А.Чехов кам сўз билан кўп мазмун англатиш усулини олиб кирди. Ёзувчининг асарлари ва хатларида учрайдиган: **«қисқалик – талантнинг эгачиси»**, **«Ёзиш санъати – бу қисқартириш санъатидир»**, **«Талантли ёзиш қисқа ёзиш демакдир»**,

«Узун нарсалар тўғрисида қисқа гапира биламан» каби иқдорлар унинг ижодидаги бош хусусиятлардан биридир. Дастлаб газета-журналларнинг юмористик бўлими талаби билан қисқа ёзишга уринган адиб кейинчалик қисқаликни ижодининг етакчи белгисига айлантирди. Ва шу йўл билан ўзига хос бадиий мактаб ярата олди.

Чеховнинг асарларида, худди ҳаётдаги каби, кулги йиғи билан, комизм драматизм, баъзан, ҳатто, трагизм билан ёнма-ён туради. Инсон ҳаётининг майда, жўн ҳолатларини тасвирлаш асносида одамнинг табиатига хос хусусиятларни шу қадар ёрқин акс эттириш йўлини бадиий адабиётга Чехов олиб кирди.

Масалан, у бир қарашда жуда оддий, бадиий тасвирга олиб кириш мумкин бўлмайдигандай туюлувчи ҳолатларнинг фавқулодда жиҳатларини кўра олиши ва бетакрор йўсинда кўрсата билиши билан ажралиб туради. Чехов «Йўғон ва ингичка» ҳикоясидаги узоқ йиллардан сўнг тасодифан вокзалда кўришиб қолган қаҳрамонлари қачонлардир гимназияда бирга ўқиган сабоқдошлардир. Муаллиф қаҳрамонларни мутлақо тавсифламайди, уларнинг кимлигини гаплари, хатти-ҳаракатлари асносида кўрсатади. Табиийки, кўпчилик кишиларнинг ўқувчилик даври тийиқсиз шўхликлар, туганмас шумликларга тўла бўлади. Йўғон билан ингичканинг ўқувчилиги ҳам бундан мустасно бўлмаган. Шу боис суҳбат бошида ўша шўхликлар эсга олинади. Аммо гап асносида йўғоннинг жуда катта амалдор эканлиги маълум бўлгач, ингичка бирданига ўзгариб қолади. Ҳозиргина сенлашиб ҳазиллашаётган одам бирданига «сиз»лашга ўтади. Унинг ҳар бир гапидан эҳтиром ва тилёғламалик ёғила бошлайди. Ёзувчи қисқагина ҳикоя давомида ингичканинг бир оғиз ҳам гапирмаган хотини, найнов ўғли, ҳатто, уларнинг нарсалари ҳам йўғоннинг

каттаконлиги маълум бўлгач, ўзгариб кетганлигини маҳорат билан кўрсатади. Собиқ жўрасининг катта амалдорлигини билган ингичка бирданига янада ингичкалашиб, кичрайиб қолади, унинг ўғли қўлидаги фураж-касини тушириб юборади, хотинининг озгин ва чўзиқ юзи янада чўзилиб кетади, уларнинг бир чеккада турган чемоданлари, тугунлари ва буюмлари ҳам кичрайиб бужмайиб қолгандай бўлади.

Ёзувчи ҳеч кимни қораламайди. Йўғонни эзувчи, калондимоғ одам сифатида тасвирламайди. У аслида ҳам шундай одам эмас. Адибнинг маҳорати шундаки, у ингичканинг ҳолати, турланиши, ўзига ҳурмати йўқлиги ва ғурурдан маҳрумлигини яққол намойиш қилади. Холис тасвир йўлидан борган ҳажвчи асардан хулоса чиқармайди, ўқувчини ҳам ижтимоий тўхтамларга ундамайди. Унда муносабат уйғотишга уринади. Бу ҳикоячани ўқиган киши ўзининг инсонлик қадрини билмаган одамни биров эмас, балки унинг ўзи нақадар ерга уриши, қадрсизлантириши мумкинлигини кўзи билан кўргандай бўлади.

Чеховнинг бу маҳорати ҳақида машҳур ўзбек адиби Абдулла Қодирий: **«*Майда ҳикоялар устаси Чехов сўз тўғрисига келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, кераклиларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади. Унинг сўзга бўлган хасислиги ўқувчига малол келмайди. Яъни айтмоқчи бўлган фикрининг тушунилишини оғирлаштирамайди*»**¹ – деб ёзганди. Қодирий ўз фикрини биргина «Буқаламун» ҳикояси таҳлили мисолида асослаб беради. Чиндан ҳам деярли барча ҳикояларида бўлгани каби бу асарида ҳам Чехов персонажларни тавсифламайди, уларнинг хатти-ҳаракатларини изоҳламайди, балки тасвирга олинган

одамни ўта холислик билан кўрсатади. Ёзувчи бадий асарда тасвир марказига олинган ҳар бир тафсил (детал), албатта, бирор эстетик вазифани бажариши керак деб ҳисоблайди. Унинг пьесанинг биринчи пардасида саҳнада осифлиқ турган милтиқ сўнги пардасида, албатта, отилиши кераклиги борасидаги сўзлари шунчаки топиб айтилган сўз эмас, балки адиб тасвир тамойилининг ифодаси эди.

Чехов ҳам бахт тўғрисида жуда кўп ўйларди. Уни «бахт» тушунчасининг қадрсизлангани, жўнлашгани, шунчаки қорни тўйган, янги кийим кийган, каттароқ амалга минган одамларнинг ўзларини бахтли ҳис этиши қийнарди. Адиб бахт тушунчаси инсоннинг маънавий тўқислиги, етуклиги, бутунлигини англатиши керак, деб билар ва энг кичик одамигача комилликка эришган миллат аҳлигина бахт тўғрисида гапириши мумкин деб ҳисобларди. Инсонларнинг нодонлик, маърифатсизлик, адолатсизлик, бир олам хўрликлар қуршовида яшаб туриб, бахтиёр кун кечираётгани ёзувчини ҳайратга солар ва қайғуга чўмдирарди. Ҳаётдаги бирор нарсани ўзгартмай, бирор муаммони ечмай туриб, бахтли яшаш мумкинлигини у тасаввур қилолмасди. Инсон орзуларининг миқёси кичиклиги, чеклангани, истакларининг ўз ҳаловати ва нафсидан бўлак нарсага алоқаси йўқлиги уни адоқсиз изтироблар гирдобига улоқтирарди. Чехов асарларининг кўпчилиги ана шундай изтироблар туфайли дунёга келган.

Бадий тасвир маҳоратини чархлашда ўзидан воз кеча билгани учун ҳам А.Чехов ифода тамкинлиги бобида наср ва драмани шеър мақомига кўтара олди. Шунинг учун ҳам улкан ўзбек адиби Абдулла Қаҳҳор уни «прозанинг Пушкини» деб атаб, ўзига устоз санар

экан, А.Чеховнинг асарларидаги қисқалик ҳамда юксак миллий қамров тўғрисида: **«Унинг чертма, жаранглаб турадиган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмушни чуқур акс эттириши билан ўқувчини ўзига асир қилади. Бу ҳикояларнинг ҳар бири Чехов замонасидаги Россия ҳаётининг бир парчаси. Унинг бутун ижодида бутун Россияни кўриш мумкин»**², – деб ёзади.

Чехов ўзининг деярли барча асарларида инсонларнинг яхши бўлишга интилиши билан яхши яшай олиши ўртасидаги зиддиятни кўрсатиб келди. Унинг асарларида яхши бўлиш истаги ҳаммада бўлиши мумкин, лекин ўзгаларга фойдаси тегиб, олижаноб инсон сифатида умр кечириш фидойиларгина чидаши мумкин бўладиган оғир ва гўзал қисмат эканлиги бетакрор тимсоллар тақдири мисолида ишонарли кўрсатиб берилди.

Чеховнинг улкан истеъдоди туфайли туғилиб, адоқсиз меҳнати сабаб гўзал кўриниш олган етук бадиий асарлари ҳамма даврларда ҳам ўқувчиларда туйғу маданиятини тарбиялашга хизмат қилади. Токи, дунёда гўзалликка ташна кишилар бор экан, унинг асарларини ўқишга эҳтиёж бўлаверади.

Жамила ЙЎЛДОШЕВА,
Авлоний номидаги РРХМОИ катта ўқитувчиси,
Муҳайё ИСМОИЛОВА,
филология фанлари номзоди.

¹ Абдулла Қодирий. Диёри бакр. Т.: Янги аср авлоди, 2007. 427-б.

² Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 6-том. Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 239–240-б.

МАКТАБ САНАСИ UCHUN

Дунёни қалам билан олган шоир

(Навоий таваллудининг 569 йиллигига бағишланган адабий-бадиий кеча сценарийси)

Мактаб зали куйидагича безатилади: тўрда Алишер Навоийнинг портрети, деворларга унинг ҳикматли сўзларидан намуналар ёзиб осиб қўйилади. Залнинг бир бурчагида Навоий асарлари, мактаб ўқувчиларининг тайёрлаган деворий газеталари, рефератлари, асарларига ишланган расмлар кўрғазмаси ташкил этилади.

(Залда Навоий ғазалларига басталанган куй ва қўшиқлар янграб туради).

1-бошловчи: *Беш асрким назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шер.
Темир тиғи етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер.*

2-бошловчи: Ҳа, бу «занжирбанд шер»нинг шеърлари неча асрларки жаҳонни мафтун этиб келмоқда. Унинг ғазаллари порлоқ қуёш сингаридир, бетакрор назми олдида ҳатто Саъдий ва Ҳофизнинг шеърят осмонидаги юлдузлари хира тортди. «Низомий панжасига панжа уриб» бунёд қилган «Хамса»си «Панж ганж» шуҳратига соя солди.

1-бошловчи: Буюк шоир ҳақида унинг дўсти, маслакдоши Ҳусайн Бойқоро ўзининг «Рисола» китобида бундай деган эди: *(сахнага Ҳусайн Бойқоро қиёфасидаги ўқувчи чиқиб келади)* Мир Алишер турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ нафаси билан руҳ-жон киргизди... У ҳар бир шеър тури майдонига топқир отини сурар экан, ўша

мамлакатни тил қиличи билан ўзига тобе этди. Унинг назмини мақташга тил нуқсонли ва қалам ожиздир ва бу кун назм дунёсининг рубоий маскунида қаҳрамон удур ва уни бу мамлакатни қўлга киритган соҳибқирон деса бўлади (*секин саҳнадан чиқади*).

2-бошловчи: Алишер Навоийнинг комил инсон, шеърят мулкининг султони бўлиб етишишида у яшаган муҳитнинг таъсири катта бўлди.

(Саҳна кўриниши. Саҳна хона кўринишида безатилган. Алишернинг отаси Ғиёсиддин Кичкина, тоғаси шоир Мирсаид, кимёгар домла Мурод ва бир неча сипоҳлар давра қуриб давлат ишлари юзасидан баҳс юртиб ўтирибдилар.)

Кимёгар домла Мурод: Ҳазрат Улуғбек фалакиёт илмини кўп саъй – ижтиҳод билан тадқиқот қилибдурлар. Ҳазрат ҳақиқий олимдурларки, бу илмда кашфиёт нуқтасига етубдурлар, риёзиётда камолот кашф этмиш бир инсондурлар. Давлат ишини хўп аъло билурлар, лекин мушкулотлар, ғоят беҳад.

(Шу пайт тўрт ёшлар чамасида шўх Алишер тўнининг этакларини ҳилпиратиб югуриб киради).

Алишер: Ассалому алайкум!

Мажлис аҳли: Ва алайкум ассалом.

Сипоҳлардан бири: *(Кулимсираб)* Отни яхши кўрур-мисен, Алишербек?

Алишер: Кўп яхши кўрурмен, лекин *(отасига термула туриб)* от чоптиришдан фикр югуртириш яхшироқдур.

Кекса барлос: Офарин, офарин, ўқитинг ўғлонни, мулла қилин! Илмнинг чўққисига арзийди ўғлингиз.

Ғиёсиддин Кичкина: Ниятимиз худди шундай, ўқитмоқ орзу қилурмиз. Зийрак бола, пича шўхлиги бор.

Домла Мурод: Боланинг шўҳи яхши, Зероки, фикри ҳам югурик бўлур. Фикрнинг чақноғи – илмнинг чақмоғи.

Сипоҳлардан бири: Э, э, баҳодирликка не етсин! Жангчи баҳодир бўлғай ўғлон! Кучи бўлган эр йигит ҳар нарсага етгусидир. Эгар-жабдуқ, ўқ-ёй билимидан сабоқ беринг, жаноб бек!

Шоир Мирсаид (*Алишернинг тоғаси*): – Қани, жиян, бир ғазал ўқиб юбор, биласан-ку (*Алишер одоб билан отасига қаради*).

Ғиёсиддин Кичкина: Ўқи ўғлим, ўқи, ихлос билан ўқи! (Алишер оёқларини йиғиб, дарров чўкка тушади ва соф тиниқ товуш билан мулойим оҳангда шеър ўқийди)

Алишер:

*Кўкарди чаман, гулузорим қани?
Зиҳи сарви бўйлиқ нигорим қани?
Топибдур бу кун васли гул андалиб,
Дариғо, менинг навбаҳорим қани.*

Мавлоно Лутфий ҳазратлари айтмишлар, бу шеърни. Мен жуда ёқтурамен, ота, сиз не дейсиз?

Ғиёсиддин Кичкина (кулиб): Жуда яхши, ўғлим, менга ҳам ҳаддан зиёд маъқул. Мавлоно Лутфий ниҳоят ҳассос, нозик тафаккурли, ҳар нечук мадҳга ярашуқ бир шоирдурлар.

Кекса барлос: Ё раббим! (ёқасини ушлаб). Кўнгулларимизни нурга тўлдирган бу жужуқдан қандай бургут етишур? Парвардигорим ҳамиша паноҳ бўлғай сенга, омин! (*Фотиҳа тортади*)

Шоир Мирсаид: (*Алишернинг елкасига меҳр билан қоқиб*)

Баракалло, офарин жиян, пешонангда ҳамиша қуёш балқисин.

(*Меҳмонларга мурожаат ила боқиб*) Форсий шеърлардан ҳам кўпини билади, тангрига минг қатла шукур-

ки, ақл ҳам, ҳофиза ҳам жойида. Шеърят ва илм бо-бида камол касб этур, деган умидимиз бор. Туркийда бисёр маънилари бор. Мен соф туркийда ёзурмен. Аксарият шоирлар ғазалларини форсийда ёзурлар. Форсий бой, гўзал тил, лекин ўз туркий тилимизда ҳам халқ юрагини топиб, нафис шеърят яратмоқ мумкин. Мавлоно Лутфийнинг туркий шеърлари кўпдирки, бу шеърлар дилларга қуёш каби нур сочар.

1-бошловчи: «Агар бу зотни авлиё десак, у – авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султониدير. Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади», – деган эди Юртбошимиз шоир ҳақида. Дарҳақиқат, буюк шоир ижодида адолат, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, саховат, ишқ-муҳаббат, ҳалоллик, ростгўйлик, маърифатпарварлик каби энг гўзал инсоний фазилатлар тараннум этилади.

2-бошловчи: Барчамизга ёд бўлиб кетган:

«Одамий эрсанг, демагил одами

Ониким йўқ халқ ғамидин ғами», – деган ҳикматли сўзлари нафақат гўзал ташбеҳ, аксинча улуғ шоирнинг иймон-эътиқоди, фаолият меъзони, ҳаёт фалсафасидир. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, умр бўйи етим-есир, бева-бечора, ногирон ва муҳтожларга мурувват кўрсатиб келган, эл-юрт учун ўз ҳисобидан мактаб-мадрасалар, шифохона ва ҳаммомлар, йўл ва кўприклар қурдирган, боғ-роғлар бунёд этган, илм-фан ва маданият аҳлининг чинакам ҳомийси бўлган бу беназир зотнинг мана шундай савобли ишлари ҳар биримиз учун ибрат ва сабоқ эмасми?!

(Саҳнага мактабнинг юқори синф ўқувчилари чиқиб Навоий шеърятини ҳақида гапирадилар).

1-ўқувчи: Навоий қолдирган бой адабий мероснинг катта қисмини лирика ташкил этади. Ўзбек дунёвий ли-

рикасини янги тараққиёт поғонасига кўтарган улуғ шоир форс-тожик лирикасига ҳам улкан ҳисса қўшди. У ўзбек лирикаси тараққиёти босқичларида бўлгани каби озарбайжон, туркман, тожик, эрон, турк ва бошқа халқлар шеърлятида ҳам чуқур из қолдирди.

2-ўқувчи: Алишер Навоийнинг ҳар икки тилдаги шеърляри жаҳон адабиёти хазинасига бебаҳо дурдона бўлиб қўшилди. Шоирнинг ўзи туркий ва форс тилларидаги шеърлярининг бир-биридан қолишмаслигини таъкидлаб, «Девони Фоний»да бундай деган эди:

*Маъноин ширину рангинам ба турки беҳад аст,
Форсий ҳам лаълу дурҳои самин чун бингарии.
Гўйио дар рост бозори сухан бикушоодаам,
Як тараф дўкони қаннодию, як сўзаргар.*

Маъноси: туркий тилда ранг-баранг ширин маъноли шеърлярим беҳадду ҳисобдур. Агар қарасанг, форсий шеърлярим ҳам лаълу гавҳардур. Гўё сўз бозорида дўкон очганман, бир томонда қандолат дўконю, бир томонда заргарлик.

3-ўқувчи: Алишер Навоий лирикаси мавзу жиҳатдан жуда бой ва ниҳоятда ранг-барангдир. Севги ва садоқат, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробии, жафо ва дўстлик, шафқат ва марҳамат, ватанга ва халққа муҳаббат, инсоф ва адолат, меҳнат ва маърифат, одоб ва тавозе, ҳиммат ва саховат ҳалоллик ва тўғрилиқ, табиат кўрки ва инсоннинг завқ-шавқи Навоий лирикасининг мавзуларидандир.

(«Кеча келгумдир дебон...» деб бошланувчи ғазалга бастанланган куй жўрлигида бир ўқувчи уни ифодали ўқийди).

1-бошловчи: «Хамса» Навоий ижодининг қалбидир. Дунё дурдонаси бўлган «Хамса» туркий тил гўзаллигининг энг ёрқин намунасидир.

*Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.
Керак шер оллида шеру жанги,
Магар шер ўлмаса, бори паланги.*

2-бошловчи: Ҳа, Низомий «Хамса»сига муносиб жавоб ёзмоқ учун нақадар катта заковат эгаси бўлиш кераклигини ҳазрат ўзигагина хос донолик билан илфоганлигини ана шу сатрлардан ҳам билиш мумкин. «Хамса»чилик жаҳон маънавияти тарихида бетақдор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган хамсачилик анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида топди.

1-бошловчи: Алишер Навоий «Хамса»си беш дostonдан иборат.

(Саҳнага бешта ўқувчи қўлларида «Хамса» дostonлари билан чиқиб келади).

1-ўқувчи: «Ҳайрат ул-аброр» «Хамса»нинг тўнғич дostonидур. Бу дoston мақолат деб ҳам юритилади. Унинг саҳифаларида ахлоқ, одоб масалалари, шунингдек, дўстлик, вафодорлик, ростгўйлик каби юксак инсоний фазилатлар билан бирга ота-онага, умуман, инсонга меҳр ва ҳурмат, илм ва ҳунар эгаллаш масалалари ўз ифодасини топган.

*Илм, Навоий сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил.*

«Ҳайратул-аброр» асаридан саҳна кўриниши.

Сахий бир подшоҳ бор эди. Сахийлигидан халқи уни ҳурмат қилар эди. Унинг бир қули бор эди. Хизмат даражаси баковуллик эди. Кунлардан бир кун... .

(Шоҳ овқатланмоқда. Олдида ноз-неъматлар. Шу пайт шоҳга овқат узатаётган хизматкор унинг бошига беҳосдан овқатнинг озгинасини тўкиб юборади).

Четда турган бошқа хизматкор: Оҳ, энди подшоҳ уни ўлдиради. Гуноҳига лойиқ жазо шудир. (*Хизматкор қўрқувдан титраб туради*).

Шоҳ: Сени кечирдим.

Вазир: Эй сахийликда беғараз шоҳ, унга туғдан бошқа нарса лойиқ эмас эди-ку!

Шоҳ: (завқ билан, лутф қилиб) хижолат ўзи уни ўлдириб бўлди. Ҳеч ким ўлган ўликни бошқатдан ўлдирмаган, бошига эса жазо туғин тортмаган. Халқ ичида ким энг гуноҳкор бўлса, ўша авф ва иноятга энг кўп сазовордир. (*Парда ёпилади*).

2-ўқувчи: «Хамса»нинг иккинчи достони «Фарҳод ва Ширин»дир. Фарҳод бу дostonнинг бош қаҳрамони, у истеъдодли, илм-маърифатни севувчи инсондир.

Жаҳонда қолмади у етмаган илм

Билиб таҳқиқни касб этмаган илм.

Фарҳод фақат илм-маърифатни эгаллаш билан чегараланмай, турмушда керак бўладиган кўп ҳунарларни ўрганишга интилади. Қиличбозлик, чавандозлик каби ҳунарларни ҳам ўрганади. У ўзи эгаллаган барча илм ва ҳунарни халқ манфаатлари, бахт-саодати учун сарф қилади.

Ҳунарни асрабон нетгумдир охир

Олиб туфроққаму кетгумдир охир.

Бу асар севги ва садоқатни, меҳнат ва ижодкорликни, ватанпаварлик ва қаҳрамонликни тараннум этади.

Саҳна кўриниши. (Тахтда Хусрав ўтирибди. Занжирбанд қилинган Фарҳодни олиб кирадилар. Уни Хусрав сўроққа тутади).

Хусрав: Қайдин сен, эй Мажнуни гумраҳ?

Фарҳод: Мажнун ватандин қайда оғаҳ.

Хусрав: Недир сенга оламда пеша?

Фарҳод: Ишқ ичира мажнунлиқ ҳамеша.

Хусрав: Бу ишдин ўлмас касб рўзи,

Фарҳод: Касб ўлса басдур ишқ сўзи.

Хусрав: Ишқ ўтидин де фасона!

Фарҳод: Куймай киши топмас нишона.

Хусрав: Куймагингни айла маълум!

Фарҳод: Андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!

Хусрав: Қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?

Фарҳод: Руҳ эрмас эрди танга пайваст.

Хусрав: Бу ишқдин инкор қилғил!

Фарҳод: Бу сўздин истиғфор қилғил!

Хусрав: Ошиққа не иш кўп қилур зўр?

Фарҳод: Фурқат кун ишқи балашўр.

Хусрав: Ишқ аҳлининг недур ҳаёти?

Фарҳод: Васл ичра жонон илтифоти.

Хусрав: Ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум!

Фарҳод: Ишқида мақсудимға етгум.

Хусрав: Бу ишққа сендин йироқ қатл!

Фарҳод: Бу сўзларингдин яхшироқ қатл!

Хусрав: (мулозимларига қараб) Қалъа олдида бир дор қурилсин.

Бунинг (*Фарҳодни кўрсатиб*) қўллари кишанланган ҳолда дорга осилсин! Осилгандан сўнг халқ уни кўклам ёмғиридек ўққа тутсин. Одамлар кўриб ибрат олсин.

Фарҳод: Эй ғазабнок шоҳ! Бу билан қасос оляпман, истагимга етдим деб ўйлама! Сен нима ҳукм қилган бўлсанг, бу менинг тилагим эди. (*Парда ёпилади*).

3-ўқувчи: «Лайли ва Мажнун» достони бу Шарқ афсонаси асосида биринчи бор туркий тилда ёзилган асардир. Достоннинг асосий қаҳрамони илм ва донишликни касб қилиб олган Қайс қалбида туғилган самимий ва соғлом инсоний муҳаббат у яшган жамият учун ёд эди.

Жамият Қайснинг покиза қалбидаги кечинмаларини англамас эди. Бир-бирини севган икки ёш фожиаси шундай бошланади ва дoston воқеаси ривожланган сари бу фожиа чуқурлашиб боради. Бу муҳаббат икки ёшнинг халокати билан якунланади. Достонда шахс эркинлиги, кадр-қиймати куйланади.

«Лайли ва Мажнун» асаридан кўриниш.

(Саҳнада занжирбанд этилган соч-соқоли ўсган Мажнун. У нола қилмоқда.)

*О ваҳки, бу ўтдин ўлди тобим,
Йўқ йўқки, ичинда изтиробим.
Кулбамда бу, масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.
Ўт ичра бировниким солурлар,
Бандини аёғидин олурлар.
Ўт банд ила бўлди жилвагоҳим,
Бундақми азим эмиш гуноҳим.*

(Саҳна ёпилади).

4-ўқувчи: «Сабъаи сайёр» Алишер Навоий «Хамса» дostonининг тўртинчи ажойиб дostonидир. Шоир дostonда подшоҳ Баҳром тимсоли орқали мамлакат бошқарувчисининг бурчи ҳақидаги қарашларини тарғиб қилади. Ўз замонасидаги адолатсиз подшоҳларни огоҳлантириб, Баҳром тақдиридан ўрناق олишга чақиради.

Саҳна кўриниши: Шоҳ Баҳром кўлида қадах: шароб ичиб ўтирибди. Етти хил либосдаги етти гўзал «Муножат» куйига оҳиста хиром этади.

5-ўқувчи: «Хамсани» ташкил қилувчи охирги катта дoston «Садди Искандарий»дир. Бу асарда Навоий Искандар сиймоси орқали адолатли ва маърифатли подшоҳ образини гавдалантирган. Адолатпарвар ҳукмдор Искандар доно ва тадбирли подшоҳ бўлишига

қарамасдан доимо ўз ёнида улуғ донишмандларни сақлайди. Искандар фақат адолатли подшогина эмас, балки умуммаданият учун кенг йўл очиб берган маърифатпарвар ҳукмдор ҳамдир.

«Садди Искандарий»дан саҳна кўриниши. (*Саҳнада шоҳ Арасту ва Фаридун*).

Фаридун: Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкинми?

Арасту: Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Бировнинг ножўя бир иши бўлиб уни қилмасликнинг иложи бўлмаса, аммо бу ишдан эл-юртга катта зарар етадиган, тағи қалтис жанжал чиқадиган бўлса, биров шу ишни ман этиш имкониятига эга бўлса-ю, лекин ўзини четга олса, у кечирарлик эмас. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики, бу ишнинг жанжалсиз бўлиш имконияти йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ керак: у ҳам бўлса, душман билан олишишга қодирми? Агар унинг устидан ғалаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар ҳисобласа, можара чиқариб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Унга кучи етмаслигини ҳис этса, насиҳат билан кифоялангани яхшидир. Киши ҳамма ишда ақлини ишга солиб, ўз мақсадига эришмоғи лозим. (*Парда ёпилади, саҳнага Абдурахмон Жомий қиёфасидаги ўқувчи чиқиб келади.*)

Хуш келибсиз, мавлоно

1-бошловчи: Абдурахмон Жомий:

*Бу бешларга аввал бошлаб уриб панжа
Хушxabарлар келтирганнинг юрти ганжа,
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб
Бу сўз Даман жодусида боғлагай лаб.*

Осмондин мақтов ёғсин у қаламга
У қаламдан келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форсий тилда дур терганлар,
Дари тилда назм инжусин келтурганлар.
Сўзамоллик майдониға сен сурдинг от
Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Эй Навоий, лутфинг била наво топди.

(Ғ.Ғулом таржимаси)

(Саҳнаға Бобур сиймосидаги ўқувчи чиқиб келади).

2-бошловчи: Бобур Навоий ижоди ҳақида дейди: «Алишербек тенги йўқ киши эди. Туркий тил билан то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўп айтғон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилиб тур. «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойи ул-васат», «Фавоид ул-кибор» отлиқ яхши рубоиёти ҳам бор».

Сўнгра Навоий ғазаллари билан баҳру байт мусобақаси бошланади (Саҳнаға бир неча юқори синф ўқувчилари таклиф этилади. Ғолиблар китоблар билан тақдирланади).

1-бошловчи: Шоир, буюк давлат арбоби, улуғ донишманд Мир Алишер Навоий бобомизнинг инсоният учун қилган хизматлари ҳақида қанча гапирсак, шунча камдир. Унинг асарларидаги доно фикрлар йўлларимизни шамчиरोқ каби асрлар оша ёритиб бораверади. Агар бобомиз ижодини бир уммон десак, бугун биз бу уммоннинг бир томчиси ҳақида сўз юритдик. Бу умрбоқий сиймо образи кўзимиз қароғида, қалбимиз ардоғида яшайверади.

Зал узра «Қора кўзим» ғазали билан кўшиқ таралади. Кеча шу билан тугайди.

**Моҳин ОМАРОВА,
Тошкент шаҳар Ҳамза туманидаги
153-мактаб ўқитувчиси.**

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий». Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
2. «Маърифат» газетаси 2009 йил 31 январь, 7 февраль.
3. Ойбек. «Бола Алишер». Қисса. Т.: Чўлпон, 1995.
4. Алишер Навоий. Лирика. Тузувчи Н.Маллаев. Т.: Ўқитувчи, 1992.
5. Б.Қосимов, Б.Тўхлиев, Қ.Йўлдошев. Адабиёт. 10-синф учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 2004.

Шоҳ ва шоир

*(Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 527
йиллигига бағишланган адабий-бадиий кеча сценарийси)*

Кеча ўтказиладиган зал куйидагича жиҳозланади: зал тўрига Бобур портрети осилади, кўзга ташланадиган жойга «Бобур дунёни ҳайратга солган йирик давлат ва маданият арбоби, моҳир саркарда, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимондир».

«Бобур дилбар шахс эди. Уйғониш даврининг ажойиб султони, кучли, тадбиркор киши бўлиб, санъатни, адабиётни, гўзалликни севар эди. Бобур ҳам энг фасоҳатли ва ориф кишилар сирасига мансуб эди.

Жавоҳарлаъл Неру.¹

каби сўзлар ёзиб кўйилади.

Залнинг бир бурчагида шоир ижодига бағишланган кўргазма ташкил этилади. Ушбу бурчақда шоир асарлари, ўқувчиларнинг реферат ва деворий газеталари билан бирга қуйидагилар ҳам бўлади:

1. Бобур ижоди билан шуғулланган ўзбек олимлари рўйхати. Фитрат, Р.Шамсиев, Н.Ёқубов, В.Зоҳидов, С.Азимжонова, А.Қаюмов, А.Абдуғафуров, Ғ.Саломов, Н.Отажонов, Б.Қосимов, С.Ҳасанов, Ҳ.Болтабоев ва бошқалар.

2. Бобурнинг нашр этилган асарлари рўйхати:

Бобур. Танланган асарлар. Т., 1956;

Бобур. Асарлар. Уч жилдлик. Т.: Фан, 1965–66;

Бобур. Бобурнома. Т., 1960, 1989;

Бобур. Мухтасар. Т., 1971;

Бобур. Трактат об арузе (подг.И.Стеблевой). М.: 1972;

Бобур. Девон. Т.: Фан. 1994;

Бобур. Мубаййин. Т., 2001.

3. Бобур ижоди ва фаолияти ҳақидаги илмий адабиётлар рўйхати:

Ҳ.Ёқубов. Бобур. Т., 1941;

В.Зоҳидов. Бобурнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси ҳақида. Китобда: Бобур. Бобурнома. Т.: 1960;

С.Азимджанова. Индийский диван Бабура. Т.: Фан, 1966.

Ҳ.Назарова. «Бобурнома» тилининг синтактик қурилиши. Докт.дисс. Т., 1980;

И.В.Стеблева. Семантика газелей Бабура. М.: 1983.

Ҳ.Қудраттуллаев. Бобурнинг адабий-эстетик қарашлари. Т.: Фан, 1983;

С.Ҳасанов. Бобурнинг «Рисолайи аруз» асари. Т., 1986; Хайриддин Султон. Бобурийнома. Т., 1996;

Ғайбуллоҳ ас-Салом, Н.Отажон. Жаҳонгашта «Бобурнома». Т., 1996;

У.Эрскин. Ҳиндистонда Бобур давлати (Инглиз тилидан Ф.Сотимов таржимаси). Т., 1997;

Р.Шарма. Бобурийлар салтанати (Инглиз тилидан Ф.Сотимов таржимаси). Т.: 1999.

Зал узра шоирнинг «Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдимую?!» ғазалига басталанган куй оҳиста таралиб туради.

1-бошловчи: Улуғ ўзбек шоири, мутафаккир, тарихчи ва давлат арбоби, марказлашган давлат ва бобурийлар салтанати асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 527 йиллигига бағишланган адабий-бадий кечамизга хуш келибсиз!

2-бошловчи:

*Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнгулум бу ғариблиқда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севунмас эмиш, албатта, киши.*

1-бошловчи:

*Толёй йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишиники айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё Раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.
(Куй баландлашади).*

2-бошловчи: Ҳа, XV–XVI асрда темурийларнинг тарқоқлиги туфайли Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз юрти қолиб, Ҳинд ерида яшашга мажбур бўлди.

1-ўқувчи: Бобур 1483 йил 14 февралда Андижонда туғилган. У Амир Темурнинг бешинчи авлоди, Фарғона ҳукмдори Умаршайхнинг фарзанди бўлган.

Бобур 12 ёшда (1494 йил) тахтга ўтирди. 1503–1504 йилларда Афғонистонни эгаллади. 1519–1529 йилларда

Ҳиндистонга 5 марта юриш қилди ва шу ерда уч асрдан ортиқ давом этган (1526–1858 йиллар) бобурийлар салтанатига асос солди. У 1530 йил 26 декабрда Агра шаҳрида вафот этди. Қабри кейинчалик шоирнинг васиятига мувофиқ Кобулга кўчирилган.

2-ўқувчи: Бобурнинг лирик мероси «Кобул девони» ва «Ҳинд девони»га жамланган. «Кобул девони» топилган эмас.

Бизгача етиб келган шеърларининг умумий сони 400 дан зиёд. Шундан 119 таси ғазал, 231 таси рубоий. Шоир шеърларини мавзу жиҳатидан ошиқона, таълимий, тасаввуфий, ҳасби ҳол каби турларга ажратиш мумкин. Бобур шеърляти интеллектуал қалб изҳори сифатида ардоқлидир.

Шоирнинг ҳар бир шеърининг ёзилиш тарихи бор. Бобур умрининг асосий қисмини Ватандан узоқда ўтказганлиги сабабли кўп шеърлари Ватан соғинчи туйғулари билан йўғрилган.

(Саҳнага юқори синф ўқувчилари чиқади ва Бобурнинг «Топмадим» ғазалига басталанган куй жўрлигида шоир ғазалларидан қуйидаги намуналарни ўқийди).

1-ўқувчи:

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор² топмадим.*

*Жонимдек ўзга жонни дилафзор³ кўрмадим,
Кўнглим киби кўнгулни гирифторм топмадим.*

2-ўқувчи:

*Ўзни, кўнгул, айш билан тутмоқ керак,
Бизни унутқонни унутмоқ керак.*

*Айш-у тараб гулбунига сув бериб,
Ғусса ниҳолини қурутмоқ керак.*

3-ўқувчи:

Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму?!
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?!
Мени хор этти-ю қилди муддаийни⁴ парвариш,
Даҳри дунпарвар⁵нинг ўзга муддаоси қолдиму?!

4-ўқувчи:

Келтурса юз балони ўшал бевафо манга,
Келсун агар юзумни эвурсам, бало манга.
Нетгайман ул рафиқ билаким, қилур баса,
Меҳру вафо рақибға, жабру жафо манга.

5-ўқувчи:

Менинг кўнглумки, гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондир.
Агар ул қоши ёсиз боғ гаштин орзу қилсам,
Кўзумга ўқдурур сарву кўнгулга ғунча пайкондир.⁶

6-ўқувчи:

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ?
Кимки, ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиғ!
Гар замонни найф қилсам айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим ҳаргиз, нетойин, бу замондин яхшилиғ!

2-бошловчи: Ўзбек адабиётидаги рубоий жанрининг тараққиётида Бобурнинг катта ҳиссаси бор. У рубоий жанрига кундалик, ҳаётий мазмунни киритди. Бобурнинг кўпгина рубоийлари ўзининг сарсон-саргардонликда кечган ҳаётининг иқрорномаларидай таассурот қолдиради.

1-ўқувчи:

Даврон мени ўткарди сар-у сомондин,⁷
Ойирди мени бир йўла хону мондин.
Гаҳ бошима тож, гаҳ балойи таъна,
Неларки бошимға келмади даврондин.

2-ўқувчи:

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
 Ё барча муродларни тарк этса киши.
 Бу икки иш муяссар бўлмаса оламда,
 Бошини олиб бир сориға⁸ кетса киши.

3-ўқувчи:

Кўпдин бериким, ёру диёрим йўқтур,
 Бир лаҳзаю бир нафас қарорим йўқтур.
 Келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла,
 Лекин боруригда ихтиёрим йўқтур.

4-ўқувчи:

Эй ёр, сенинг васлингга етмак мушқил,
 Фаҳринда ҳадисингни эшитмак мушқил.
 Ишқингни доғи бартараф этмак мушқил,
 Бошни олибон бир сори кетмак мушқил.

1-бошловчи: Бобурнинг машҳур асари «Бобурнома» бўлиб, «Воқоеъ» (Воқеалар) деб ҳам аталган. Ушбу мемуар асарда 1494–1529 йиллари Марказий ва Кичик Осиёда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кечган воқеалар баён этилган. «Бобурнома»нинг ўндан ортиқ қўлёзма нусхалари бор. Асарни Қозонда Н.И.Ильминский (1857), Лондонда Бевериж хоним (1905) нашр этдилар.

Ўзбекистонда дастлаб профессор Фитрат 1928 йилда асардан парчалар эълон қилди. «Бобурнома»нинг 1948–1949 йилларда икки жилдли; 1960, 1989 йилларда тuzатилган, 2002 йилда эса тўлдирилган нашри чоп этилди.

2-бошловчи: «Бобурнома»нинг жаҳонда тутган ўрнини қуйидагилардан ҳам билсак бўлади: Бу асарни Абдураҳим хони хонон (1586) форс тилига, Витсен (1705) голланд тилига, Ж.Лейден (1926) ва В.Эрскин инглиз

тилига, Паве де Куртейл (1871) француз тилига, Рашит Раҳмати Орат (1940) турк тилига, Михаил Салье (1943) рус тилига таржима қилган. 1826-1985 йиллар давомида «Бобурнома» 4 марта инглиз (1826, 1905, 1921, 1922), 3 марта француз (1871, 1980, 1985), 1 марта немис (1878) тилига ўгирилиб нашр этилди.

1-ўқувчи: Бобур солиқ ишлари ҳақида маълумот берувчи «Мубайин ал-закот» (1521), аруз вазни ҳақида «Рисолаи аруз» (1523–1525) каби асарлар ҳам яратган. «Аруз» рисоласида туркий арузнинг табиати, тараққиёти ва шеърӣ асарлардаги кўринишлари, шунингдек, 272 вазни ва 21 баҳрига илмий шарҳлар берилган. Хожа Аҳроп Валийнинг «Волидийа» асарини ўзбекчага шеърӣ таржима қилган. Шоирнинг «Ҳарб иши» ҳамда «Мусиқа илми» номли асарлар яратгани ҳақида ҳам маълумот бор, аммо бу асарлар топилган эмас.

2-ўқувчи: Бобурнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи ўнлаб бадиий асарлар яратилди. Флора Анна Стилнинг «Бобурхон» (Париж, 1940), Фернард Гренарднинг «Бобур» (Париж, 1930), Ҳаролд Лембнинг «Бобур-йўлбарс» (Нью-Йорк, 1961) романлари, Вамбер Гасконинг «Бобур ва унинг авлодлари ёки Буюк Мўғуллар» (Нью-Йорк, 1980) эссе-романлари шулар жумласидандир. Ҳиндистонлик Муни Лаъл бобурийлар ҳақида 6 та роман ёзган. Ўзбек адабиётида Ойбек, П.Қодиров, Б.Бойқобулов, Х.Султонов, Х.Даврон Бобурга бағишлаб роман, қисса ва дostonлар яратдилар.

3-ўқувчи: Бобур номида халқаро илмий экспедиция тузилган бўлиб, унинг аъзолари Бобур қадамжолари бўйлаб беш марта сафар уюштирдилар. Экспедиция материаллари асосида «Бобур ва унинг жаҳон цивилизациясида

тутган ўрни» номли мемориал музей ташкил қилинди. Музейда Бобур номи билан боғлиқ 500 дан ортиқ китоб ва қимматбаҳо манбалар бор. Шунингдек, Андижонда Боғи Бобур яратилиб, у ерда Бобурнинг Ҳиндистондан келтирилган хоки билан рамзий қабри бунёд этилган.

4-ўқувчи: Бобур бутун умри жангу жадалларда кечишига қарамасдан, ниҳоятда зийрак ва синчков, ғоят фаҳмли ва идрокли, ҳамма нарсага қизиқувчан бир зот эди. У, айниқса, фарзандларига эътиборли эди. Улар билан ҳам ота, ҳам устоз, ҳам мураббий сифатида муносабатда бўлган.

5-ўқувчи: Масалан, Бобур тўнғич ўғли Ҳумоюнга ёзган бир хатида қуйидагиларни баён этган: «... хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким дебсен, подшоҳлиқта айбур... . Подшоҳлиқ била ёлғузлуқ рост келмас... .

Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур...

Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас. Илтифотни «то» билан битибсен, кулунжни «ё» билан битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду...».

(Мағнистафон орқали Маъмуржон Тўхтасинов ижросида Бобурнинг «Топмадим» радиопли ғазали билан кўшиқ янграйди).

2-бошловчи: Бобурнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида биз Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи орқали биламиз. Бу асарла Бобур нафақат бетакрор шоир ва донишманд шоҳ, балки меҳрибон ота сифатида ҳам намоён бўлади. *(Саҳна кўриниши).*

6-ўқувчи: *Бобурнинг тўнғич фарзанди Ҳумоюн тун бўйи алаҳлаб беҳуш ётди. Сарой табиблари ҳам бу*

дардга даво тополмайди, оғир пайтда Бобурга суяниб ўрганган одамлар унинг ўзи бу дардга чора топишига ишонади. Кексайиб қолган Шайхулислом Бобурнинг ёнига келади:

Шайх: Ҳазрати олийлари, кўп ғам чекманг, парвардигор ғойибдан шифо юборғусидир. Табиблардан иш чиқмади. Энди Худо йўлига дунё молидан тасаддуқ қилмоқ керак.

Бобур: Қайси молдан?

Шайх: Жон омон бўлса жавоҳир топилур, ўшал олмос яхши тасаддуқ бўлғай.

Бобур: Кўҳинурми? Тақсир, кимга тасаддуқ қилайлик?

Шайх: Муртазо Али мзорига. Дин йўлига...

Бобур: Тақсир, ўша олмос азизми ёки менинг жоним?

Шайх: Нечун ундай дейсиз ҳазратим? Ундай олмосларнинг юзтасидан сиз азизроқсиз!

Бобур: Миннатдормен, ундай бўлса Ҳумоюнга мен ўзимни қурбон қилмоқчиман. Фақат бу қурбонни зарур бўлса, парвардигорнинг ўзи олсин! (*Бобур Ҳумоюннинг атрофидан 3 марта айланади*). Ҳумоюн, жигарбандим! Худо сенинг шу дардингни сендан олиб менга берсин.

Ҳумоюн: Отажон (*ғўлдирайди*).

Бобур: Эй парвардигор! Менки Бобурмен агар жон бериш мумкин бўлса, умри жонимни Ҳумоюнга қурбон қилдим. Азроил менинг жонимни олсину, худо Ҳумоюнга шифо берсин!

(Ўтирганлар шу онда Ҳумоюннинг соғайишини ва Бобурнинг ҳолсизланиб йиқилишини кутганди. Анча вақт улар ота-болага қараб жим қолишди).

1-бошловчи:

Бобурнинг тарих ва маданият олдидаги хизматлари беқиёсдир. У бутун умрини бир қўлида қалам, бир

қўлида шамшир билан ўтказди. Буюк ҳинд давлатини барпо этди. Лекин Ватан соғинчи юрагини бетиним безовта қилди. Чунки фақат Ватангина безавол, абадий яшиллик масканидир. Фақат угина муқаддасдир. Авлодлар келиб-кетаверадилар, у эса собитдир.

2-бошловчи:

Бобур билан биз – бугунги авлодни, беш асрдан кўпроқ вақт ажратиб турибди. Бу буюк инсоннинг қолдирган мероси эса ҳамон авлодларни лол қолдириб келмоқда. Зеро, олижаноб инсоний ғоялар тараннум этилган асарлар умри боқийдир. *(Зал узра Бобурнинг «Яхшилик» ғазали билан қўшиқ таралади. Шу билан кеча якунланади).*

**Муяссар ШОМИРЗАЕВА,
Тошкент шаҳри Учтепа туманидаги
107-мактаб ўқитувчиси.**

¹ Ж.Неру. «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асаридан

² асрор – сирлар

³ дилафгор – кўнгли вайрон

⁴ муддаи – даъвогар

⁵ даҳри дунпарвар – тескарича, пасткаш дунё

⁶ пайкон– камон ичидаги металл

⁷ сару сомон – азизлик ва хорлик маъносида

⁸ сори – сари, томон.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Б.Қосимов, Б.Тўхлиев, Қ.Йўлдошев. Адабиёт. 10-синф учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 2004.

2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Юлдузча, 1989.

3. Ғунча. 1997. 12-сон.

CHET TILINI O'QITISH MASALALARI

Француз тилини ўқитишда провербиал фразеологизмлардан фойдаланиш

Бугунги кунда хорижий тиллар, шу жумладан, француз тилига ва уни ўрганишга қизиқиш ва талаб тобора ортиб бормоқда. Янги ДТС асосида француз тилини ўргатиш бўйича мукамал дарсликлар яратилган. Француз тилини ўрганишдан асосий мақсад – бу тилда мулоқот қила олиш бўлганлиги сабабли умумтаълим мактаблари учун тузилган дастур ва дарсликларда асосий эътибор ўқувчиларда оғзаки нутқ кўникмаларини ҳосил қилишга қаратилди. Хусусан, дастурда оғзаки мулоқот учун зарур бўлган мавзулар белгиланган. Дарсликларда эса ҳар бир мавзу бўйича қўлланадиган тахминий лексик бирликлар таржимасиз матн таркибида берилган. Бу ҳол нафақат ўқувчи, балки ўқитувчини ҳам луғат билан ишлашга мажбур этади.

Матнларда ўз маъносида қўлланадиган сўз ва сўз бирикмалари билан бир қаторда таркибидаги сўзлар кўчма маънода қўлланадиган фразеологик бирикмалар ҳам учрайди.

Ушбу мақолада дарслиқдаги мавзулар бўйича матнларда кўплаб учрайдиган фразеологизмлар ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, фразеология тилнинг алоҳида бирлиги бўлиб, у ҳақидаги маълумот одатда швейцар олими Ш.Балли номи билан боғлиқдир. Олим турғун бирикмаларни махсус, алоҳида ўрганиш кераклигини биринчи бўлиб илмий асослаб берган ва

фразеологизмларда шаклдан кўра мазмуннинг муҳимлигини исботлаган.¹ Рус олимларидан В.В.Виноградов, А.М.Бабкин, В.Л.Архангельский, А.Г.Назарян, А.Рецкер, Н.М.Шанский, Л.Кунин, Л.И.Ройзензон, ўзбек олимларидан Ш.Раҳматуллаев, Б.Йўлдошев, А.Маматов кабилар фразеологизмлар устида илмий изланишлар олиб борганлар.

«Фразеологик бирликлар деб компонентлари ягона ипга тизилган, семантик яхлит, структураси турлича бўлган, мустақил шаклланган, инсон хотирасида тайёр ҳолда намоён бўладиган, тўлиқ ва қисман кўчма маънода ишлатиладиган, экспрессив-эмоционал ифодаликка эга бўлган турғун сўзлар бирикмасига айтилади».²

Фразеологик фонднинг маълум бир қисмини провербиал – асосан оғзаки нутқда қўлланадиган фразеологизм(ПФ)лар ташкил этади.

Фразеологизмлар орасида мақол ва матал мазмунидаги фразеологизмлар ҳам мавжуд. Мақол ва маталларни бир тоифа олимларимиз фразеологизм таркибига киритишса, яна бирлари бу фикрни инкор этадилар. Бизнинг фикримизча, мақол ва маталларнинг барчаси ҳам фразеологизм бўлавермайди. Улар фразеологизм бўлишлари учун, албатта, кўчма маънода ишлатилган бўлиши керак. Шундай экан, одатда, уларнинг асл маъноларини англаш учун контекстга мурожаат қилиш керак бўлади. Бизнингча, айна кўчма маънода ишлатиладиган мақол ва маталларнигина провербиал фразеологизмлар қаторига кўшиш мумкин. Масалан, *Il faut battre le fer quand il est chaud* – *Темирни қизиғида бос*, *Куй железо, пока горячо* каби мақолларни провербиал фразеологизмлар қаторига кўшиш мумкин. Бундай фразеологизмларни *провербиал* деб аташимизга сабаб, ушбу

соҳада тилшунос олимлар (А.Г.Назарян,³ Н.Лисс ва бошқаларнинг аксарияти бу хилдаги фразеологизмларни «Фразеологизмы пословичного характера» ёки «Послови́чные фразеологизмы» деб атаганлари асос бўлди.

Провербиал фразеологизмлар – мустақил шакланган ва таркибига кўра турғун, нутқда тайёр ҳолда намоён бўлувчи ҳамда кўчма маъно кашф этувчи, шунингдек, грамматик, стилистик функцияли, сўзларнинг лексик, морфологик, синтактик характерларини ўзгартирувчи бирикмалардир.

ПФлар ихчамлиги ва ифодалилиги туфайли ҳаммабоп, яъни тушунарли ҳамда ўзида инсонларнинг онгига ва хулқ-атвориغا таъсир этувчи воситадир.

ПФлар, яъни мақол ва матал мазмунидаги фразеологизмлар ҳар бир халқ даҳосининг дурдона фикрлари ҳисобланади, уларда қисқа иборалар орқали жуда кенг маънодаги фикрлар ифода этилади.

Тил сатҳлари ичида миллийликни ихчам ва аниқ қилиб ифодаладиган тил бирлиги ҳам ПФлардир. Бадиий адабиётларни, халқ оғзаки ижодини уларсиз тасаввур этиш қийин. Нутқнинг гўзаллиги, тил бойлиги кўпроқ уларда намоён бўлади.

Француз тилидан 5–9-синфларга мўлжалланган умумий ўрта таълим ўқув дастурида ҳар бир синф учун оғзаки нутқ мавзулари берилган. Ушбу мавзуларни провербиал фразеологизмларга боғлаган ҳолда ўргатиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, 8-синфдаги «Байрам ва урф-одатлар» – «Ce n'est pas la fetes tous les jours» мавзуси устида ишлашда фразеологизмни ўзбек тилидаги «Ҳар куни байрам бўлмас» ёки рус тилидаги «Не все коту масленица» каби муқобиллари билан бирга ўргатиш яхши самара беради. Ўқувчилар ўтилаётган

мавзу бўйича ўз она тилларида шундай фразеологизмларга мисол келтиришлари мумкин.

7-синфда «Қишлоқ ва шаҳар» мавзусини ўргатиш жараёнида «*Mieux vaut etre le premier au village que le second dans la ville*» ибораси ўзбек тилидаги «Шаҳарнинг тозиси бўлгунча, қишлоқнинг қозиси бўл», рус тилидаги «Лучше быть первым на деревне, чем последним в городе» каби фразеологик бирикмалар маъносига яқин эканлиги тушунтирилади.

Ушбу синф дарслигидаги «Кийимлар» мавзусида берилган «*L'habit ne fait pas le moine*» фразеологизмнинг ўзбек тилидаги муқобили «Салласи борнинг ҳаммаси мулла бўлавермайди», рус тилидаги муқобили эса «Ряса не делает монахом» эканлигини тушунтириш керак бўлади.

ПФларнинг ўзбек ва рус тилларидагисини топиш учун эквивалентларини таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда «Французча-ўзбекча», таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда эса «Французча-русча» луғатлардан фойдаланиш мумкин. Француз тилини она тили билан қиёслаб ўргатиш француз тилидаги матннинг мазмунини тушуниш имкониятини беради ва ўқувчиларнинг тил ўрганишини осонлаштириши билан бир қаторда уларда тилни ўрганишга қизиқишни оширади.

ПФлар кўп асрлик ҳаётий тажрибалар асосида юзага келганлиги сабабли, ўзига хос тарбиявий аҳамият ҳам касб этади. Масалан, ўқувчиларга «*Après la pluie le beau temps*» – «Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ» – «После дождичка будет и солнышко» ПФни 6-синфда «Об-ҳаво» мавзусига боғлаб ўтилар экан, мазкур мақол билан нима дейилмоқчи эканлиги, яъни ҳаётда ҳар хил қийинчиликлар, ташвишли кунлар бўлиши мумкин, шуларга чидаган одамга қолган ёруғ ўн беш кун насиб этиши ҳамда бундай шароитда сабрли, бардошли бўлмоқ кераклиги уқтирилади.

Chet tilini o'qitish masalalari

Қуйида биз ўқитувчиларга француз тили дарсликларидagi мавзуларга боғлиқ ҳолда ўргатилиши мумкин бўлган провербиал фразеологизмларни келтирамыз.

Француз-ўзбек-рус тилларида провербиал фразеологизмлар

№	Thèmes de communication	Phraséologie proverbiales français	Equivalents ouzbeks	Equivalents russes
V-classe				
1	Salutation	A bon salut bon accueil.	Саломга яраша алик.	Каков привет – таков ответ.
2	Information personnelles -ville natale	1. Il faut que la jeunesse passe. 2. A chaque oiseau son nid est beau.	Ёш қулунни тергама, ўсиб етгач от бўлар. Ўз уйим – ўлан тўшагим.	Пусть перебесится. Всяк кулик свое болото хвалит.
3	La famille, les membres de la familles	Tel père, tel fils, telle mère, telle fille.	Онасини кўриб қизини ол.	Какова мать такова и дочь.
4	Le portrait	Habit de velours ventre de son.	Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ.	На брюхе шёлк, а в брюхе щёлк.
5	Ecole	Il ne faut pas dire les nouvelles de l'école.	Уй сири ёпиғлиқ қозон. Бош ёрилса, бўрк ичида.	Не выноси сор из избы.
6	L'emploi du temps	1. Il y a un temps de parler et un temps de se taire. 2. Chaque chose a son temps.	1. Гапиргандан гапирмаган яхшироқ, гапирувдим бошимга тегди таёқ. 2. Ҳар бир ишнинг ўз вақт-соати бор.	1. Надо знать, когда говорить, когда помолчать. 2. Всему своё время.

7	Les activités quotidiennes	A chaque jour suffit sa tache.	Бугунги ишни эртага қўйма.	Не откладывая на завтра то, что можно сделать сегодня.
8	Ce que j'aime	Quand on n'a pas ce que l'on aime il faut aimer ce que l'on a.	Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ.	Если не можешь иметь то, что любишь, люби то, что имеешь.
9	Animaux domestiques	Le chat partie, les souris dansent.	Сулаймон ўлди, девлар қутулди.	Без кота мышам масленица.
10	Au zoo	Quand on parle du loup on en voit le queue.	Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади.	Про волка речь, а он навстречь.
11	Saisons de l'année	Fevrier cour, le pire de tous.	Хут (феврал) келди – ют келди.	Февраль всех месяцев короче и злее.
12	Quelle heure est-il ?	1. Le temps passe ne revient points. 2. Tout vient à temps a qui peut attendre.	1. Вақтинг кетди – нақдинг кетди. 2. Сабр таги сариқ олтин.	1. Упустишь время не поймашь. 2. Кто умеет ждать – тот своего добьётся.
13	Le temps qu'il est.	Se jeter dans l'eau de peur de la pluie.	Ёмғирдан қочиб, қорга учрамоқ.	Из огня да в полымя.

VI-classe

1	La famille	Telle famille tels hôtes.	Мезбонга яраша меҳмон.	Каков поп – таков и приход.
2	Les parents	Nous sommes tous parents en Adam.	Бу дунёда барчамиз қариндошмиз.	От Адама и Евы
3	Profession	Qui a metier a rente.	Хунари борнинг ўсиб-унари бор.	Ремесло золотой кормилец.
4	Menage	Il n'y a qu'un menage de gate.	Келининг яхши бўлса, ўғлингдан кўр, ўғлинг ёмон бўлса, келинингдан кўр.	Невеста без места, жених без ума.

Chet tilini o'qitish masalalari

5	La maiséns et ses piéces.	Grande maisons se font par petite cuisine.	Тома-тома кўл бўлур.	Копейка рубль бережёт.
6	A la maison	On n'est nulle part aussi bien qu'à la maison.	Ўз уйим – ўлан тўшагим.	В гостях хорошо, а дома лучше.
7	Ma journée de travail d'hier	Qui dort grasse matinée trotte toute la journée.	Эрта турган иш битирар, кеч турган кўп туртилар.	Кто рано встает, тому бог подаёт.
8	Les provisions et les plats	Faire ses provisions dans la saisons.	Қиш ғамини ёзда е.	Запас карман не тянет.
9	Bon appetit	Appetit vient en mangeant.	Иштаҳа овқат вақтида келади.	Аппетит приходит во время еды.
10	L'Ouzbékistan et la France, situation géographique	Qui a bon voisin, a bon matin.	Қўшнинг тинч – сен тинч.	Выбирая дом – выбирай соседа.
11	La nature et le climat	Aprés la pluie le beau temps.	Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ.	После дождичка будет и солнышко.
12	Les fleuves, les lacs et les montagnes	1. L'eau va toujours à la rivière. 2. Il n'y a que les montagnes qui ne se rencontrent jamais.	1. Сув сойга оқар. 2. Тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади.	1. Деньги к деньгам. 2. Гора с горой не сходится, а человек с человеком встретится.
VII-classe				
1	Les villages et les villes	Mieux vaut être le premier au village que le second dans la ville.	Шаҳарнинг тозиси бўлгунча, қишлоқнинг қозиси бўл.	Лучше быть первым на деревне, чем последним в городе.
2	La santé	Santé passe richesse.	Соғлиқ бойликдан афзал.	Здоровье дороже богатства.

3	Les vêtements	L'habit (les vêtements) ne fait pas le moine.	Салласи борнинг ҳаммаси ҳам мулло бўлавермайди.	Ряса не делает монахом.
4	Le sport	Le sport est bien pour la santé.	Спорт – соғлиқ гарови.	Спорт – залог здоровья.
5	Le loisir	Il n'y a pas le loisir de se moucher.	Кетини қашишга вақти йўқ.	Некогдадохнуть.

VIII-classe

1	L'Ouzbékistan et la France, l'art	La critique aisé et l'art et l'art est difficile.	Танқид қилиш осон, уни бажариш қийин.	Ломать не строить.
2	Hommes célèbres	Il n'y a point de grand homme pour son valet.	Олдинддан оққан сувнинг қадри йўқ.	Нет пророка в своем отечестве.
3	Les fêtes, les moeurs et les coutumes.	1. Ce n'est pas fêtes tous les jours. 2. Autre temps autres moeurs. 3. Une fille suit les moeurs de sa mère.	1. Ҳар куни байрам бўлавермайди. 2. Ҳар даврнинг ўз одати бор. 3. Онасини кўриб қизини ол.	1. Не все коту масленица. 2. Новые времена – новые нравы. 3. Яблоко от яблони недалеко подает..

IX-classe

1	L'Ouzbékistan et la France, les institutions, les parties et les elections.	1. Se placer sous le drapeau de qn. 2. Il y a beaucoup d'appelles mais peu d'élus.	1. Кимнингдир ноғорасига ўйнамоқ. 2. Ўйиндан чиқиш – ютқишиш демак.	1. Плясать под чью-то дудку. 2. Выйти из игры – это значит признать свое поражение.
---	---	---	--	--

Chet tilini o'qitish masalalari

2	L'économie	1. Les petits économes font les grandes maisons. 2. La nécessité est la mère de l'industrie.	1. Тома-тома кўл бўлур. 2. Очлик нени қилдирмас.	1. Копейка рубль бережёт. 2. Нужда всему научит.
3	Ma profession préférée	Il n'y a pas de sot métier.	Ҳар касбнинг ўз гашти бор.	Ремеслу везде почёт.
4	Les services courants	Les cordonniers sont les plus mal chaussés.	Тақачи тақага, бўзчи белбоққа ёлчимас.	Сапожник без сапог.
5	Le service postale	Pas de nouvelle, belle nouvelle.	Ёмон хабар йўқлиги – яхши хабар.	Нет новостей – хорошая новость

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳар бир тилда, жумладан, француз тилида ҳам ана шу каби лексик бирликлар мавжудлигига эътибор бериб, уларни қўллашга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

**Абдурахим НОСИРОВ,
ХТВ бошқарма бошлиғи.**

¹ Ш.Балли. Французская стилистика. М., 1961, 98-б.

² Мақола муаллифининг фразеологик бирликларга берган ишчи таърифи.

Кайковус нутқ услуби ва одоби ҳақида

Ҳозирда нутқ одоби деб юритилаётган нуқтаи назарлар жуда қадимда яшаб ўтган аждодларимизнинг тафаккури мевасидир. Ўтмиш ёзма обидаларининг баъзиларида нутқ ва нотикликнинг талаблари анча кенг акс эттирганини кўрамиз. Бу жиҳатдан Кайковуснинг «Қобуснома» асарида айтилган мулоҳазалар жуда ҳам аҳамиятлидир.

Бу муаллиф тўғри сўзликни олқишлаб, ёлғон сўзни қоралайди. Кишиларни ўринли ва оз сўзлашга, ўйлаб, мулоҳаза билан фикр юритишга даъват этади. Мулоим сўз ва муомаланинг хосияти, аксинча беҳуда, ёлғон, уят сўзлик, мақтанчоқлик, нутқий манманликнинг зарари ҳақида насиҳатлар беради. Аммо Кайковуснинг нутқ, нотиклик, нутқ одоби ва нутқий маданият ҳақидаги фикрларида ўзига хослик ва янгилик шундан иборатки, у бу масалани ҳар томонлама очишга, айниқса нутқий фаолиятни нутқий шароитга, нутқий услуб талабларига мослаган ҳолда изоҳлашга ҳаракат қилади.

Кайковус, аввало, сўзнинг, сўз санъатининг аҳамияти ва мавқеини юқори қўяди. У «*Билгилким, ҳамма хунарлардан сўз хунари яхши...*»¹, деб ёзади. Кайковус сўз хунарининг қуроли бўлмиш тил ва сўзларнинг қадрини ҳам юқори баҳолайди: «*Сўзни жуда ҳам қимматли деб билгил, чунки (сўз) хор нарса эмасдир*»(39-б.). Муаллиф тилни эгаллаш, ундан яхши фойдалана олиш ҳар бир кишига тааллуқли деб билади: «*Киши сухандон ва нотик бўлиши лозим*»(37-б.).

Кайковус кишиларни нотиқликка ундар экан, бу санъатни эгаллашнинг, ундан тўғри фойдаланишнинг йўллари кўрсатишга ҳаракат қилади. Асар муаллифи инсон нутқи ва унда ифодаланган мазмунни тўртга бўлиб, уларнинг хусусиятларини кўрсатиб беради: «Эй фарзанд, халойиқ уч турли бўлади: халойиқнинг бири шуки, билади, билганини ҳам билади, бундай киши олимдир, унга тобе бўлиш лозим, бири шуки, билади, билганини билмайди; у уйқудаур, уни бедор қилмоқ керак, бири шундайки, билмайди, билганини ҳам билмайди. У жоҳилдир, ундан қочиш керак. Сўз тўрт навъ бўлади: биринчиси билишга, айтишга ҳожати йўқ сўзлар; иккинчиси билишга ва айтишга зарур бўлган сўзлар, учинчиси билишга зарурияти йўқ, аммо айтса бўладиган сўзлар; тўртинчиси билса бўладиган, аммо айтишга ҳожати йўқ сўзлар...

Бу тўрт сўзни баён қилдим. Буларнинг яхшиси ҳам билиш, ҳам айтиш зарур бўлган сўздир»(98-б.).

Кайковус «Қобуснома»да мана шу «ҳам билиш, ҳам айтиш зарур бўлган сўз» (нутқ) олдига қўйилувчи талабларни кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Бу талаблар қисқача қуйидагича изоҳланади:

1. Сўз (нутқ) маъноли бўлмоғи керак. Бу нотиқликнинг биринчи шартидир: «Эй фарзанд сўзнинг юз ва орқа томонини билгил, уларга риоя қилгил, сўзлаганигда маъноли гапир, бу нотиқликнинг аломатидир. Агар гапирган вақтингда сўзнинг қандай маънога эга эканини билмасанг, қушга ўхшайсан, бундай қушни тўти дейдилар. Тўти ҳам сўзлайди, аммо сўзнинг маъносини билмайди»(98-б.).

2. Сўз (нутқ) содда, халққа тушунарли бўлмоғи керак. Бу нотиқлик маҳорати аломатидир: «Шундай киши нотиқ (сухангўй) деймизки, унинг ҳар сўзи халққа

тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга маълум бўлсин. Бундай кишилар оқил (ақлли)лар қаторига киради, бўлмаса инсон шаклидаги ҳайвондир»(39-б.).

3. Сўз (нутқ) изҳор қилганда тингловчиларни ҳисобга олиш, ўларга мос равишда гапириш лозим. Бусиз нутқни тингловчилар қабул қилмайди, у тушунарсиз, кераксиз бўлиб қолади: «Амалдорлар билан амалдорлардек, оддий одамлар билан оддий одамлардек сўзлашгил, (бундай вақтда ҳам) донишмандлик чегарасидан чиқма, сенинг сўзинг эшитган кишига оғир туюлмасин, (агар шундай бўлмаса) сенинг сўзингни ҳужжат ва далил билан ҳам эшитмайдилар, (бундай вақтда) уларнинг розилигига қараб сўзлагил, (шу билан сен ўша шароитдан) саломат қоласан»(40-б.). Яна: «Ҳар кишига гапирмоқчи бўлсанг, қарагилким, у сенинг сўзингга харидорми ёки йўқми. Агар тингловчи сенинг сўзингга харидор бўлса, сўзингни айтгил (агар шу сўзингни харидор хоҳламаса), у сўзни қўйиб, эшитғувчига ёқадиган сўзни гапир, токи санинг сўзингга харидор бўлсин» (40-б.).

4. Сўз (нутқ)да мазмунни тўғри ифода қилишга интилиш керак. Нутқ шароитга мос равишда бир хил изҳор қилинмоғи лозим: «Агар сўзни ва илмни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни бузма, тўғри таърифла. Сўзни бир хил гапир»(40-б.).

5. Нутқда тил бойлигидан ўринли, мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишга интилиш керак. Бунда нутқ учун ушбу ҳолатда керакли бўлган сўз ва ибораларни танлай олиш муҳимдир: «... Ҳар кишининг аҳволи ўз сўзи бетида яширинган бўлади. Яъни бир сўзни бир иборат билан айтса бўлади, эшитган кишининг эса кўнгли парижон бўлади, шу сўзни бошқа бир иборат билан айтса, эшитган кишининг кўнгли баҳра олади»(38-б.).

6. Сўз (нутқ) мазмундор бўлиш билан бирга таъсирчан ҳам бўлмоғи керак. Бунинг учун луғат таркибидаги мавжуд сўз бойликлари, сўзларнинг маъно имкониятларидан фойдалана билиш керак: «Илмни яхши ўргангил. Билган илмингни яхши иборалар билан баён қилгил. Бемаъни даъво билан ҳижолат бўлмагил. Ўзинга маълум бўлган ва яхши билган сўзларингни кўпроқ айтгил. Бемаъни сўзлар билан шарманда бўлмагил» (85-б.). Яна: «Агар сўзнинг юксак (ва таъсирчан) бўлишини истасанг, киноя, истеҳзоли гапни (кўп) сўзлама, мумкин қадар истиораларни ишлатгил. Мадҳда истиорани ишлатгил»(98-б.).

7. Сўз (нутқ)нинг изчил, мантиқли бўлсин: «Агар мунозара қилишни истасанг, душманга қара, агар у билан тортишмоққа қувватинг етса ва сўз чўзилсин десанг, далиллар ва мисоллар билан мунозара қилгил. Бўлмаса сўзни тўхтаб, бир мисолга қаноат қилгил, бир ишот билан тур, рад қилма, эҳтиёт бўлгилки, аввалги сўзингни кейинги сўзинг бузиб юбормасин» (85-б.).

8. Сўз (нутқ)да маълум меъёр, ўлчов бўлмоғи, гап талаб даражасида гапирилмоғи керак: «Охирги мақсадни аниқ баён қилишга, нафис сўзлашга ҳаракат қил. Жуда ҳам узун ва жуда ҳам қисқа сўзламагил ва бемаъни сўз демагил» (85-б.).

9. Сўз (нутқ) нафис, кўркам, гўзал бўлмоғи керак. У таъсирчан бўлиб, кишиларда ҳавас, рағбат уйғотиши лозим: «Охирги мақсадни аниқ баён қилишга, нафис сўзлашга ҳаракат қил» (85-б.). Яна: «Бу тўрт сўзни баён қилдим. Бу тўрт хил сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин»(85-б.). Яна: «...гўзал тил билан сўзлагил, кийимингни пок тутгил» (85-б.).

10. Сўз (нутқ) жўшқин, таъсирчан бўлиши, кишиларни ҳаяжонга солиши, уларни бирор бир мақсадга сафарбар қилиши керак: *«Таъсирли сўз айтгил, наъра урсинлар ва мажлисни қиздиргил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлагил»* (85-б.).

11. Нотиқ баднутқ, бадхулқ бўлишдан қочиши, нутқида хунук, уят, дағал сўзларни кўлламаслиги, мазах ва ҳазилдан ўз ўрнида фойдаланиши лозим: *«Эй фарзанд, кўп кишилар дебдурларки, мазах – ёмонликнинг муқаддимасидир. Мазах, яъни хонаки сўз билан кишига дахл қилишдан ҳазар қил. Ҳазилни мастлик вақтингда қилма, чунки ёмонлик ҳазилдан келиб чиқади. Ярамас, ифлос сўз айтишдан шарм қил, (шундай сўзларни) хусусан шахмат ва нард ўйнаётган вақтингда айтмагилким, икки кишини ўртасида низо пайдо бўлади»* (53-б.).

Яна: *«Ҳазил айб бўлмаса ҳам, ҳазилдан эҳтиёт бўл... ҳазил қилиш мумкин, аммо ярамас сўз айтиш ёмон. Эй фарзанд, ўзингдан пастроқ киши билан ҳазиллашгил, бўлмаса ҳазиллашма, чунки сенинг иззатинг кетмасин. Тенгдошларинг билан ҳазил қил, чунки жавоб берсалар айб бўлмайди. Уят сўзларни айтма, ҳаддан ташқари ҳазил қилма, чунки одамни хор ва беқадр қилади. Халққа нима десанг, шуни эшитасан, халққа нима қилсанг, шуни кўрасан. Аммо ҳеч ким билан уришма, чунки уришмоқ оқил ва қудратли кишиларнинг иши эмас, ёш болаларнинг ишидир.*

Иттифоқо бирор киши билан уришсанг, оғзингга келган бузуқ сўз ва ҳақоратлар билан сўкма, шундай уришгилки, ярашмоққа жой қолсин ва бирданига бе-шарм, беҳаёлик қилма, чунки бундай иш безориларнинг одатидир» (54-б.).

12. Сўз (нутқ) мавзуга, услубга ва нутқий жанрга боғлиқ бўлади. Ҳар бир услубга хос сўзлаш ва ёзишга

ўрганиш лозим: «...ғазал ва марсияни бир хил услубда, ҳажв ва мадҳни ҳам бир хил услубда ёзмагил. Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадҳни тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади, марсия ва ғазални ҳам шундай қил» (99-б.).

Кайковус нутқий услуб талаблари ва жанр ҳақида гапирар экан, мунозара қилиш санъати, шеър, ғазал, ҳажвиёт тили ва услуби, марсия ва мадҳия тили, шунингдек наср ва назмнинг нутқий талаблари ҳақида фикр юритади. Бу масалалар юзасидан Кайковус билдирган мулоҳазалар ҳозирги давр нутқий услубшунослик соҳасининг илмий қарашларига яқинлиги билан ажралиб туради. Муаллифнинг бу масаладаги баъзи фикрларини келтирайлик: «Мадҳда истиорани ишлатгил. Агар ғазал ёзмоқчи бўлсанг, осон, равон ва латиф сўзлар билан ёзгил ва машҳур қофиялар билан зийнатлагил, совуқ ва ёқимсиз қофияларни ишлатмагил, ошиқона ўз аҳволингни ва гўзал (ёқимли) сўзларни қўлдан бермагил ва яхши масалларни ҳам қўлдан бермагил, шундай ёзсанг, юқори табақа ҳамда оддий халққа маълум бўлади ва сенинг шеъринг шуҳрат топади» (98-б.).

Яна: «Мадҳия, ғазал ё ҳажв ёки марсия ёзмоқчи бўлсанг, сўзни мукамал ишлатгил. Насрда ишлатилган сўзни назмда ишлатма, негаки наср – раият, назм подшо мартабасидандир. Агар бир нарса раиятга боғлиқ бўлмаса, подшога ҳам лойиқ эмас.

Ғазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳ ёзишда бақувват ва баланд ҳиммат бўл. Ҳар бир одамга лойиқ сўзни айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеърни билиб ёзгил» (98-б.).

13. Оғзаки ва ёзма нутқ маданияти, саводхонлик бу – нутқий малакадир. Унга меҳнат, машқ туфайли эришилади. Кайковус нутқини яхшилаш, такомиллаш-

тириш ишидан қочмасликка чақиради. Кайковуснинг бу масалага оид фикрлари унинг котибнинг тили ҳақида билдирган мулоҳазаларида аниқ ифодаланган. Чунончи, «*Эй фарзанд, агар дабир ва котиб бўлсанг, нутқингни яхши эгаллагил, хатни чиройли ёзгил ва кўп ёзишни одат қил, токи моҳир бўлгайсан*» (106-б.).

Кайковуснинг нутқ маданиятига оид мулоҳазалари борасида нутқ эгасига оид фикрлари талайгина. Унинг таъкидлашича, киши қандай гап қилса, ўзгалардан ўшанга мос жавоб олади (28-б.), шу сабабли беҳудага сўзлаш (30, 40-бетлар), сўрамаса, талаб қилмаса ҳам гапиравериш, ўринсиз, беҳуда насиҳатлар қилиш (30-бет), киши ўзи яхши билмаган, хабардор бўлмаган нарсалар ҳақида гапириш (85-бет) нафақат тингловчиларга, балки нотикнинг ўзи учун ҳам зарарли эканлигини таъкидлайди. Шу сабабли Кайковус сўзлашдан олдин тингловчиларнинг кайфияти, истак ва хоҳишларини билишни, ўшанга қараб гапиришни тавсия этади (85-бет). Ҳар бир гапни ўз пайтида, меъёрида гапириш, нотиклик масаласида умумтомондан мақбул деб топилган қоидаларга риоя қилиш лозимлигини айтиб: «*Халойиқнинг олдида бир кишининг қулоғига сўз айтмоқ, яхши эмас. Гарчи бундай сўз яхши бўлса ҳам, ташқаридан ёмон кўринади. Бу сўздан одамлар гумон қиладилар. Чунки кўпчилик одамлар бир-бирлари ҳақида бадгумондилар*» (40-б.), – дейди. Худди шунингдек у кишиларни ёқимли, фойдали сўз айтишга даъват қилади. Пичинг, ғийбат, бўҳтон, нутқий такаббурлик, шошқалоқлик сингари хусусиятларни қоралайди. Бу каби салбий нутқ кўринишларини «совуқ сўз» деб атайди: «*Совуқ сўз сўзлама. Совуқ сўз бир уруғ, ундан душманлик ҳосил бўлади*» (40-б.).

Кайковуснинг ёзишича нотиқлик фақатгина нутқ, нутқий маҳорат эмас, балки нотиқнинг характери, хулқи, руҳияти, иродаси билан ҳам боғлиқ ҳодисадир. Мана шу маънода Кайковус нотиқнинг минбарда ўзини тутиб тура олиш, ҳаракатларининг нутқий жараён, нутқ мавзусига мос бўлишини нотиқликнинг узлуксиз томонларидан бири деб баҳолайди ва бу масалада нотиқларга бир қатор маслаҳатлар беради: *«Минбарда туриш одобини сақлагил, такаббурликдан, ёлғон сўзлашдан ва порадан узоқ бўл»* (85-б.). Яна: *«Минбар устида суст, хўмрайиб, совуқ сўз бўлиб ўтирмагал. Ҳамиша ҳаракат қилиб тургил. Сўз айтаётган вақтингда мажлис аҳлига қарагил, агар нутқни тингласалар, сўзлагил, агар афсона эшитишни тиласалар афсона айтгил. Чунки халқ сенга харидор бўлиб, ҳамма сени қабул этгандан сўнг, ҳеч нарсадан қўрқмагил»* (16-б.).

Кайковус нотиқлик маҳорати ва нутқий маданиятни тажриба орқали, машқ ва меҳнат эвазига эришилувчи малака, лаёқат деб ҳисоблайди. Шу сабабли, кишиларни ўзгалар нутқини тинглашга, донишмандлар ўғитига қулоқ солишга даъват қилади. У *«Эй фарзанд, сўз эшитишдан қочма. Киши сўз эшитиш билан нотиқ бўлади. Буни шу билан исботлаш мумкин: Онадан туғилган чақалоқ бир болага ер остидан бир жой қилиб сут бериб ўша жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у бола бирор одамнинг сўзини эшитмаса, катта бўлганда у соқов бўлади, вақт ўтиши билан сўз эшитса, ўрганса, сўзга нотиқ бўлади»*, деб ёзади (85-б.).

Бошқа мисол – киши онадан кар туғилса, соқов бўлади. Кўрмайсанми, ҳамма соқовлар кар бўладилар ва хусусан, донишмандларнинг сўзига қулоқ сол. Донишмандлар деганлар: *«Донишмандларнинг панднасихатлари кўнгил кўзини равшан қилади, чунки бу*

панд ва насихатлар донишмандлик кўзининг сурмаси ва тўтиёсидир, демак, бу тоифанинг сўзини иккала кулоқ билан эшитиш керакдирки, бу жамоанинг сўзида манфаат кўлдир, деб ёзади» (41-б.).

Шунинг учун ҳам, тил ва нутқ ғоят улуғ неъмат, у инсонни асрлар оша шакллантирган, ўзаро бирлаштирган, замонлар таъсирида уни ривожлантирган, тараққий эттирган, маънавий юксаклик сари илдам бошлаган ўзаро алоқа-аралашув қуролидир.

**Ўткир ИСЛОМОВ,
Ўз ФА Тил ва адабиёт
институтининг илмий ходими.**

¹ Кайковус. Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1968. 30-бет. (Кейинги мисоллар ҳам шу асардан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади)

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 19.01.2010 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 5, 58. Нашриёт ҳисоб табағи 5,5. «Pragmatic» гарнитураси. 14; 12 кегл. Адади 11860 нусха. Бююртма № _____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**